

אלימות ביורוקרטית וטובת הקטין¹

ד"ר אסתר הרצוג

ישראל נמצאת בין המדינות המובילות בעולם בשיעור הקטינים המושמים במוסדות מחוץ לביתם ולישוב מגורי משפחתם². הוצאת קטינים מביתם כרוכה, במקרים רבים, בהפקעת האפטרופסות עליהם מידי הוריהם והעברתה, בעזרת הליכים משפטיים וחוקיים³, לידי רשויות הרווחה של המדינה. בהליכים אלו נוקטות רשויות אכיפת החוק בכפייה נגד הורים וילדים המתנגדים להחלטות ולהליכים המופעלים נגדם על ידי המדינה. מאמר זה ממשיך את מגמת המחקר הביקורתי, העוסק בסוגיית הוצאת קטינים מחזקת הוריהם, במיוחד עבודות בתחומי העבודה הסוציאלית, כמו למשל מאסס (1991; 1996), ברקאי (1995), פרוסט ושטיין (Frost & Stein 1989) ובסוגיית המוסדות לילדים ונוער [(דיון בספרות העשירה בנושא זה נמצא במאמרי (הרצוג 1996)].

במאמר אדון במקומה של הכפייה בהתנהלותה של ביורוקרטיית הרווחה⁴, בנושא הוצאת קטינים מחזקת הוריהם והעברתם למוסדות ולאומץ. אטען שהוצאת קטינים בכפייה מחזקת הוריהם, מלווה בשימוש באלימות כלפי הקטינים והוריהם ובעבירות על החוק. החלטות והליכים להוצאת קטינים מחזקת הוריהם מוצגים על ידי רשויות הרווחה כנגזרים מ"טובת הילד". בעזרת דוגמאות שונות, שיובאו במאמר, אטען שלעיתים קרובות אין הדבר כך בפועל. השתלבות של מערכות מימשל נוספות, כמו: משטרה, בתי משפט, בתי חולים פסיכיאטריים, בתי ספר, שירותים פסיכולוגיים, בהליכי הוצאת קטינים מחזקת הוריהם ובסיוע שהם מספקים למנגנוני הרווחה במהלכם, היא נקודה נוספת בדיון זה. המאמר יעסוק גם באופן שבו אנשים בארגונים אלה, המשתלבים בתפקיד "טיפול בקטינים", מאמצים אידיאולוגיה של שימוש באלימות, מפתחים הזדהות איתה, מיישמים הנחיות וכללים ונוקטים בכלים המתירים שימוש באלימות. אטען שהאידיאולוגיה ההומנית-פרופסיונלית משמשת באופן אינסטרומנטלי ומשתנה להצדקת החלטות ומעשים, שלעיתים קרובות אף עומדים בסתירה לאידיאולוגיה של הארגון ופקידיו. אצביע על כך שהתיאום והשיתוף בין פקידי ומנגנוני שלטון שונים מייצרים התניות ותלויות הדדיות, המבטיחות את ההשלמה והציות של הפרט עם ערכיו ותביעותיו של מערך הכוח הפוליטי-חברתי בכל הקשור לשימוש באלימות כלפי קטינים והוריהם.

טענות אלו מעלות שאלות סוציולוגיות שהן גם מוסריות באופיין, למשל, מהי מידת הבחירה האישית ושיקול הדעת שמפעיל הפרט בהיותו חלק ממערכת, ארגון, או יחידה חברתית? האם הוא כבורג במכונה ולפיכך מידת האחריות האישית שלו היא יותר בחזקת הנחה אידיאולוגית חסרת בסיס? מהו התהליך שבו הופך הפרט את הגדרות וציפיות התפקיד, את הערכים והנורמות של הארגון למובנים מאליהם ומאבד את הראייה הביקורתית והעמדה האינדיבידואלית המסתייגת מתכתיבי הקולקטיב בכלל והתפקיד בפרט?

סוגיית הבחירה האישית ושיקול הדעת המוסרי-אנושי, שמפעיל הפרט בהיותו חלק ממערכת ביורוקרטית, מתבקשת מהדיון על האלימות של ביורוקרטיית הרווחה. הדוגמאות שיובאו במאמר

ימחישו הבטים שונים של אלימות הננקטת על ידי אנשים כלפי זולתם, כחלק יום-יומי ובלתי נפרד מהחיים הביורוקרטיים וממקומם בתוך מערכות ביורוקרטיות. פקידים פועלים, בהכרח, כמצופה מהם, גם כאשר מדובר בהחלטות ובמעשים העומדים בסתירה לתפישת העולם המוסרית הכללית שלהם. על המשמעות החברתית-מוסרית הקשה הכרוכה בתופעה זו עמד מקס ובר (1970), אבי המודל הביורוקרטי: "כבודו של עובד המדינה מוקנה מכוח יכולתו לבצע במסירות את הוראת הרשויות העליונות – ממש כאילו היא מתיישבת עם אמונותיו שלו עצמו. הדבר תופס גם אם ההוראה נראית בעיניו שגויה, וגם אם – למרות מחאותיו של עובד המדינה – הרשות עומדת על הוראתה. משמעותה של התנהגות מעין זאת לגבי עובד מדינה היא 'משמעת מוסרית והכחשה עצמית במובן העילאי ביותר'" (שם: 95). הקצנתו של טיעון זה עולה בעבודות שונות העוסקות בהשמדה ההמונית של הנאצים. זיגמונד באומן (1996), למשל, דן בהרחבה בקשר שבין מבנה והתנהגות ביורוקרטיים לבין הסטנדרטיזציה והרציונליות שברוע. לדבריו, העיקרון החשוב ביותר בתהליך של ייצור חברתי של אדישות מוסרית, המצוי בבסיס ההתנהגות האלימה של בני אדם בארגונים ביורוקרטיים, הוא "עקרון המשמעת הארגונית, ליתר דיוק, תביעה לציות לפקודות הממונים שלמען יש לדחות כל מניע אחר לפעולה, ולהציב את ההתמסרות לרווחת הארגון כפי שהוגדרה על-ידי הממונים מעל לכל התמסרות ומחויבות אחרת. בין ההשקפות וההעדפות האישיות העומדות בדרכה של מסירות זו, בולט מקומן של השקפות והעדפות אישיות, ועל כן יש להדחיקן או להכחידן. אידיאל המשמעת תובע הזדהות גמורה עם הארגון, שפירושה אינו אלא נכונות למחוק את הזהות העצמית ולהקריב את האינטרסים האישיים (אשר בהגדרה אינם זהים למשימה שהציב לעצמו הארגון). באידיאולוגיה הארגונית מוכנות לסוג קיצוני כזה של הקרבה עצמית מקבלת ביטוי כמידה מוסרית נעלה, מידה אשר ממנה מתחייב ביטול כל יתר הדרישות המוסריות" (שם: 130).

ה"רציונליות שברוע", הקשורה ליצירת מערכות כוח פוליטיות, לריכוז כוח ומשאבים, לשיתוף פעולה ותיאום בינארגוניים למימוש אינטרסים אישיים ושלטוניים, משתמעת במפורש או במרום מעבודות שונות (למשל: מרקס 1976, הנדלמן 1980, ברנשטיין 1981, סבירסקי 1981, הרצוג 1996). למרות זאת, גם במציאות חברתית הכופה את תכתיבי הארגון על הפרט בתוכו, יש מקום לבחון את יכולתו של הפרט לבחור בין אלטרנטיבות לפעולה ולנקוט בפעולות הנגזרות גם מתוך שיקולים אידיאולוגיים אוניברסליים, שהרי אחרת לא ניתן יהיה להבין את ההתנהגות השונה של פרטים בתוך סיטואציות דומות, גם במערכות ביורוקרטיות.

התנהגות אלימה היא חלק בלתי נפרד מהמציאות הביורוקרטית, כך משתמע מעבודתו של מרקס (שם). בניתוחו את ההתנהגות האלימה בעיירת הפיתוח גלילה מרקס מדגיש את תהליך הבחירה של הקליינט באופציית האלימות, מתוך טווח ההתנהגויות האפשריות הנתונות בפניו, במצב של תלות בפקיד ובארגון לצורך השגת משאבים להם הוא זקוק. הפקיד מסתמך, במגעיו עם התושבים, על מערך כוח הכפייה הנרחב של מוסדות המדינה, התומך ומחזק את מעשיו

והחלטותיו כלפי אזרחים, תושבים, עולים. בעקיפין משתמע המובן מאליו בהתנהגות האלימה של גופי השלטון ונציגיו, כאילו מעשיהם אינם בחזקת התנהגות אלימה אלא בחזקת דרכי פעולה סטנדרטיות ומקובלות במגעייהם עם לקוחות הארגון. מכך מתברר שהאלימות שייכת לקליינטים, כלומר לצד החלש באינטראקציה בין אזרח לנציג המימסד, אשר בנוקטו במעשה אלים מצליח לשנות לזמן מה את מערך הכוח. לכן, האלימות המימסדית אינה מובנת כאלימות אלא כמעשה שלטוני לגיטימי. לעומת זאת, במקום אחר, בהתייחסו למלחמה בקוסובו ("האם ניתן להפחית את האלימות?" בהרצאה בכנס הסוציולוגי הבינלאומי שהתקיים בתל אביב ב-1999), מדגיש מרקס את האלימות של ארגונים ומערכות שלטון ומפרשה כדרך להעברת מסרים לצד שלישי. הוא טוען במפורש כי "גם ארגונים נוקטים באלימות חברתית בדרך שגרתית. כל אמצעי התורם להשגת מטרת הארגון (ולאו דווקא המטרות המוצהרות) או תורם להאדרת כוחו של הארגון כשר בעיני מנהליו ועובדיו. אלימות כלולה בסל האמצעים האלה". ועוד: "בשונה מהאלימות החברתית המבוקרת והמוגבלת של פרטים, עלולה האלימות של ארגונים להיות אכזרית וקטלנית. כל עוד מובטחת להם תמיכה ציבורית, עלולים הם לזרוע סביבם הרס וחורבן כדי לזכות בתשומת הלב של הציבורים אליהם מכוונים המסרים שלהם... רוב מקרי האלימות הקטלנית ביותר מתבצעים דווקא על ידם. לכן תהא זאת טעות להטיל על שלטונות המדינה לרסן באופן כוללני את האלימות של האזרח הבודד. הרי האלימות של האזרחים היא לרוב מופנית נגד שרירות הלב של נציגי השלטון, והיא מבוקרת ונשלטת על ידי התוקפים עצמם".

הדוגמאות בהן עשיתי שימוש במאמר מבוססות על מידע שצברתי מאז ראשית שנות ה-90, במהלך פעילות של תמיכה במאבקי הורים נגד הוצאת ילדיהם מחזקתם ונגד העברתם לאימוץ ולמוסדות בחסות המדינה.

דוגמאות לאלימות של רשויות המדינה בסוגיות של "ילדים נזקקים" או "קטינים בסיכון"

בדוגמאות שבהמשך אבקש להראות איך מתבססת לגיטימציה לשימוש באלימות, על ידי פקידי מדינה נגד ילדים והוריהם. אצביע על כך שהאלימות, המתגלה במהלך לקיחת ילדים בכפייה מהוריהם והעברתם להורים מאמצים או למוסדות לנוער, מתנהלת תוך שימוש בסמכות חוקית, בהליכים ביורוקרטיים מוסדרים היטב ותוך שיתוף פעולה בין-ארגוני של סוכנויות רווחה וחינוך, משטרה ובתי משפט. אתייחס גם לאלימות המופעלת על ידי בעלי תפקידים בחיי היום היום של מוסדות ה"מגינים" כלפי ילדים ובני נוער החוסים בהם. מתברר, כי אנשים חלשים מבחינה חברתית-כלכלית, שבידיהם משאבים כלכליים דלים ומעמד חברתי פגיע, חשופים במידה רבה להשלכותיה של האלימות הביורוקרטית. עוד מתברר מהדוגמאות כי סוכנויות המדינה עושות שימוש מניפולטיבי בערכים חברתיים-הומניים יסודיים, נגד אזרחים, כדי להשיג תמיכה ציבורית במעשי האלימות שלהן בהקשרים אלו. נסיונות להתערבות ציבורית ותקשורתית נתקלים בשימוש בכפייה נוספת של המערך הביורוקרטי.

פרשת הקטין ואימו העיוורת. דוגמא זו להוצאת ילד בן 11 מאימו החד-הורית, אישה ענייה ועיוורת, והעברתו למוסדות בחסות המדינה, למשך שנה וחצי, בתחילה ל"מקלט חירום" לילדים בסיכון" ובהמשך למוסד לילדים במצוקה". הפרשה החלה כאשר האם, גרושה ואם לבן, ניהלה מאבק כנגד מנהל מחלקת החינוך בעיר על רקע דרישתה להעבירו לכיתה אחרת. כאשר האם פנתה לעיתונות המקומית להתלונן נגד האופן שבו טופל עניין העברת בנה על ידי מנהל מחלקת החינוך הלכו הדברים והחמירו בהדרגה, עבודה ועבור בנה. השימוש באמצעים אלימים ובלתי חוקיים, בהם נקטה המועצה, באמצעות מחלקות החינוך, והרווחה, תוך הסתייעות במשטרה, היה חלק מרכזי בתהליך. מכשיר ציתות נמצא בטלפון בבית האם ובנה. במשך שלוש שנים הנער שהה בבית, בעוד מנהל מחלקת החינוך פעל כדי למנוע את קבלת הילד לבתי ספר ביישוב ובסביבה, אליהם פנתה האם. תלונותיה לשר החינוך, למבקר המדינה, לארגונים "למען הילד" ולמען "זכויות אדם" לא הביאו לה סיוע של ממש. פניות אלו, כמו פניותיה אל התקשורת, גררו תגובות של ענישה ונקם אצל מנהל מחלקת החינוך וראש העיר. הם הזהירו את האם שבנה יילקח ממנה אם לא תחדל ממאבקה הציבורי. כאשר היא המשיכה במאבק, המליצו העובדים הסוציאליים לבית המשפט לקחת את בנה למקלט לילדים בסיכון. טענתם העיקרית היתה שהאם "חונקת" את בנה, שהיא תלויה בו ומפריעה להתפתחותו. בית המשפט סיפק את התמיכה המשפטית להליך וקיבל, כפי שקורה במרבית המקרים, את המלצת העובדים הסוציאליים. הוא פסק לקחת את הנער כנגד רצונו ורצון אימו. הילד שהה כ-11 חודשים במקלט הראשון, משם הוא ברח 20 פעמים. כאשר נתפס היה מידי פעם מוכה על ידי השוטרים. לאחר מכן הועבר למוסד חסות במרחק רב ממקום יישובה של האם ושם שהה שבעה חודשים, עד שבעקבות הסכם שהושג עם מחלקת הרווחה בעיר הוא הועבר למשפחה אומנת, בהסכמת האם. לפי תיאורי הנער, הוא וילדים אחרים בשני המקומות, היו מוכים ואמצעי שליטה אחרים נוספים, כמו החזקה כפויה בחדר בידוד למשך ימים, מקלחות קרות, היו בשימוש שגרתי של הצוות. באחת מההקלטות הרבות שביצעה האם במהלך שיחותיה עם בנה בטלפון הוא נשמע צורח כשמטיחים את ראשו בקיר. כשהוא התעלף המדריך מיהר להביא לו מים. הנער היה אז בן 12, כחוש וחלש פיזית. צילום מתקופת היותו במוסד החירום, אשר הוצג בפני השופט אברהם מלמד בבית המשפט לנוער בחיפה, מראה סימני "מכות כחולות" על גוף הנער.

כאשר האם הציגה בפני בית המשפט את הצילום כראייה לאלימות הפיזית שבה השתמשו האחראים במקלט נגדו, פטר השופט את הטיעונים בהסבר שהשימוש בכוח פיזי מותר ואפילו מומלץ כדי "להגן" על הנער מעצמו ועל זולתו ממנו, תוך הסתייעות במושג ⁵ HOLDING כדי להצדיק את גישתו ואת מעשי הצוות במוסד. האם הגישה תלונות למשטרה מספר פעמים בגין האלימות שבה נקטו המדריכים כלפי בנה, אבל תמיד נאמר לה ש"הכל בסדר" ושהילד נמצא בידיים טובות. תגובות דומות ניתנו גם לי על ידי פקידים בכירים במשטרה ועל ידי חברי כנסת שהתבקשו להתערב. מאמצינו להשיג כיסוי תקשורתי לזעקת הילד וזו של אחרים הוכשלו פעמים רבות,

בעיתונים, ברדיו ובטלוויזיה, על ידי איומים שהופעלו על ידי משרד הרווחה. במקרה אחד התפרסמה הפרשה ב"הארץ" (18.2.2000) לאחר שהיועץ המשפטי של העיתון תבע מבית המשפט הסרת החיסיון. הדיון התקיים בפני השופט אברהם מלמד, אשר בעבר הטיל, בעקבות בקשת רשויות הרווחה, איסור גורף על פרסום הנושא (גם לא בכל דרך המסווה את כל הפרטים המזהים של הקטין ואימו). כצפוי, הוא סירב להיענות לדרישה. רק לאחר שהיועץ המשפטי של העיתון פנה לבית המשפט המחוזי נעתר השופט סלים ג'ובראן (מעריב 27.12.1998) לבקשה והתיר לפרסם את הסיפור. גם אז הסיפור הוצג רק באופן חלקי שהתייחס לתקופת שהותו של הקטין במוסדות אך לא לכל פרשת ההתעמרות של הרשויות בבן ובאימו לפני הוצאתו למוסדות.

מקרה זה ממחיש את היסודות האלימים, הטמונים בהכרח באינטראקציות שבין מערכת הרווחה לבין אזרחי המדינה, ההופכים, שלא מרצונם, ללקוחות "שבויים" במאבק כוח שהוא אבוד מראש מבחינתם. המקרה הנדון מצביע על האלימות הביורוקרטית, הננקטת כמעשה שבשגרה תוך שיתוף פעולה נרחב בין בעלי תפקידים בעמדות כוח פוליטיות וביורוקרטיות, במקרה זה ראש עיר, מנהל מחלקת החינוך, עובדים סוציאליים במחלקת הרווחה המקומית. גיבוי גורף להליכים אלו ניתן על ידי יחידות הפיקוח המחוזיות והארציות במשרד הרווחה, המערכת המשפטית, המשטרה וגורמים נוספים. הדוגמא ממחישה את פוטנציאל האלימות השלטונית במיוחד נגד פרטים נעדרי כוח פוליטי-כלכלי, כמו ילדים ואמהות ללא בני זוג מקבוצות עניות.

עצמת השפעת התקשורת ברורה לרשויות הרווחה היטב ולכן התגובה הקשה של הרשות המקומית ומחלקות החינוך והרווחה על פניית האם לתקשורת אינה מפתיעה. נסיונותיהם של אנשי ואמצעי תקשורת לדווח ולבקר את הנעשה בתחום הוצאת קטינים מחזקת הוריהם מהווים איום על עצמת מערכת הרווחה. הם מערערים את יכולתה לפעול באופן חופשי מביקורת ויוצרים סדקים ב"שקט התעשייתי" ובהתנהלות של "מאחורי הקלעים". התנהגותה של התקשורת כגורם מדווח ומבקר של פעולות מערכת הרווחה מערערת את הקונצנזוס הציבורי הנרחב, החיוני לפעילותה בכל הקשור למונופול על האידיאולוגיה החברתית ועל המקצועיות הטיפולית, שעליהם היא מבססת את שליטתה הנרחבת בגורל עשרות אלפי ילדים ומשפחותיהם.

פרשת ה"נערה בסיכון". במקרה אחר⁶ מדובר בנערה בת 14 שנולדה לאם נרקומנית וננטשה על ידה. התינוקת נדדה בין משפחות אומנה, עד שבגיל שנה וחצי נאספה לביתה של אישה אשר גידלה 5 ילדים מוצלחים משל עצמה וטיפלה בעוד 12 ילדים מוכי גורל, שנמסרו לטיפול על ידי משרד הרווחה. האישה אימצה את הנערה בהיותה בת 5. היא היתה לה לאם מסורה כמו לכל ילדיה האחרים. בהגיעה לגיל 13 ועל רקע היותה נערה מפותחת פיזית מגילה ומטופלת על ידי שרותי בריאות הנפש במקום מגוריה, ביקשה פקידת הסעד להוציאה למוסד ל"נערות במצוקה", "צופיה". השוטר הקהילתי סיפק מידע ודיווחים על כך שהנערה בת ה-14 נראתה משוטטת חשופת חזה באתר בניה שבו עובדים פועלים ערביים. מחלקת הרווחה באזור פנתה לבית המשפט כדי "להציל" את הנערה מעצמה, להרחיק אותה מהישוב, להעבירה למקום סגור ו"לפעול להגנתה

במקום בו יוצבו לה גבולות ויגנו עליה" (מתוך תסקיר של פקידת הסעד שהוגש לבית משפט השלום לנוער בנתניה 20.4.98), כי היא "ברחנית" (ונפקנית...). שמועות עקשניות הופצו, שהיא נראתה שוכבת עם ערבים ה"עומדים בתור כדי לשכב איתה". הבדיקה הגיניקולוגית שיזמה האם, ואשר הוכיחה שהנערה בתולה, לא שכנעה את פקידת הסעד. הפקידה טענה באופן נחרץ כי הבית והאם אינם יכולים להגן על הנערה ולא לסייע ב"שיקומה". בסיכום חוות דעתה מודה פקידת הסעד כי הנערה השתלבה היטב מבחינה חברתית ולימודית בבית ספרה החדש אך מצד שני "אנו מתרשמים שישנם פערים קיצוניים באישיותה... קיים צד של התנהגות חריגה ביותר של אקטינג אאוט המסכן אותה בסכנה ממשית" יחסיה עם אמה "מורכבים, מצד אחד קיימת אהבה וקשר אך מצד שני ישנו שתוף פעולה ביניהן בהכחשה מוחלטת, מדאיגה, של בעיותיה הקשות. כמו כן האם אינה מסוגלת להציב גבולות לקטינה". הצורך בסיוע משפטי ובבדיקות פסיכולוגיות, שהיו נחוצות לשם הצגה בבית המשפט, הרעו עוד יותר את המצב הכלכלי הרעוע בלאו הכי של האם והמשפחה (החד-הורית). מובן שגם המצב הנפשי של האם ובתה החמירו ביותר. על רקע זה וכנבואה שמגשימה את עצמה, ברחה הנערה מביתה. כשנתפסה משוטטת ליד ישוב ערבי (בקרב מקום מגוריה) העבירו אותה לבית חולים לחולי נפש. גם משם היא ברחה, כי רצתה לשוב לאימה ולביתה, ואז נאנסה. כאשר נתפסה הנערה הפעם, נתרצה מיד בית המשפט לדרישת פקידת הסעד וסוף סוף העביר את הנערה ל"צופיה". משם, כך סברה פקידת הסעד, היא לא תוכל לברוח ושם תאבחן כהלכה התנהגותה המינית "הבלתי מבוקרת". זמן קצר אחר-כך הנערה ניסתה להתאבד בעזרת כדורים. פעולה שפורשה על ידי פקידת הסעד כ"קריאה לעזרה". לאחר שטופלה בבית החולים הוחזרה הנערה ל"צופיה". מאוחר יותר הועברה לבית החולים הפסיכיאטרי "אברבנאל" ושם שהתה כשנה. עם צאתה מבית החולים היתה לאדם אחר, שבורה, שמנה מאד, חסרת חיות ומסוממת מרוב הטיפול התרופתי שקיבלה. שום טיעון ושם הוכחה לא יכולים היו לשנות את גישתה והחלטותיה של פקידת הסעד. אפילו הוכחה נחרצת שהוצגה, לכך שהשוטר הקהילתי כתב דו"ח שקרי על התנהגותה "המופקרת" של הנערה, לא גרמה לפקידה ולכל עמיתיה לבדוק את עצמם (בודאי לא לפעול כנגד השוטר, שמספר שנים מאוחר יותר הודח מהמשטרה בגין עבירת סמים).

בדוגמא זו בולט מקומה המרכזי של הרתוריקה המקצועית בתהליך ההשתלטות של פקידות הרווחה על קטינים והוצאתם מחזקת הוריהם. הטרמינולוגיה הפסיכולוגית משמשת להשגת הכרה אוטומטית בחוות הדעת לבית המשפט, הנשענת על ההכרה בפן הפרופסיונלי אובייקטיבי, כמובן מאליו וכאמת מוחלטת. מונחים כמו: "הכחשה", "הצבת גבולות", "אקטינג אאוט" (... "המסכן אותה בסכנה ממשית"), "פערים קיצוניים באישיות" ועוד, הם אבני היסוד בשיח הבינארגוני, שמערכת הרווחה ובתי המשפט הם במרכזו, בתהליך השמטת הלגיטימיות של חזקת ההורים על ילדיהם. במקרה ספציפי זה מושגים כמו "סיכון" (מסכנת את עצמה) ו"שוטטות" משמשים במשותף את אנשי הרווחה והמשטרה, כאשר מקומה של ההתקרבות לערבים מתחבר היטב למשמעות של

סכנה בהקשר הבטחוני-משטירתי מחד ולהקשר האישי-גזעני מאידך. התהליך המתמשך של התערבות באמצעי הסמכות והכפייה שאותן נקטה פקידת הסעד, בגיבוי מחלקת הרווחה ביישוב, המועצה האזורית, הפיקוח המחוזי והפיקוח הארצי, ממחישים היטב את היעדרם של מנגנוני ביקורת של ממש על פעולת פקידי הסעד. שום גורם בתוך המערכת לא היווה בלם ל"מדרון התלול" שבו המנדט החברתי על "טובת הקטין" שרת את פקידת הרווחה במסע הרדיפה של הנערה ואמה. ההתערבות האלימה בחיי השתיים היא גם דוגמה מאלפת לקשר המקיף בין זרועות השלטון כנגד הפרט חסר הכוח⁷. הסדקים המצומצמים שיצר המאבק של האם ושלי, בעיקר באמצעות הפניות לאמצעי התקשורת, נסתמו עד מהרה ומנעו כל אפשרות של הפסקת ההתעללות.

השתקת התקשורת. כמו במקרה של הנער ואימו העיוורת, נקטו נציגי משרד העבודה והרווחה בכל דרך כדי למנוע את פרסום הסיפור בתקשורת. העיתון "חדשות נתניה" פרסם את הסיפור בזכות האומץ שגילו העורכת שלו, רחל לוי-עבדי והעיתונאית טובה לוי, בהתעלמותן מאיומי דובר משרד הרווחה. כאשר שלי יחימוביץ' בתכניתה "הכל דיבורים" ניסתה להעלות את הנושא הגיעה נציגת המחוז במשרד הרווחה לאולפן הרדיו ודרשה למנוע את השידור והשיגה אמנם את מבוקשה. רק לאחר שהנערה ניסתה להתאבד ב"צופיה" הועלה הנושא לשידור, למרות מחאות דובר משרד הרווחה (בטענות שאי אפשר לחשוף את הסיפור במלואו, כי הדבר יפגע בטובת הנערה). האם נתנה הסכמה בכתב לחשוף את הסיפור (כמובן תוך טשטוש הפרטים המזהים) ורק כאשר הבינו במערכת התכנית שאין מדובר בעבירה על החוק אלא באיום חסר יסוד של אנשי משרד הרווחה, הועלה הנושא לדיון. בתכנית פופוליטיקה ביקשו, מספר פעמים, לעסוק בנושא הוצאת ילדים למוסדות ובכל פעם ויתרו העורכים על כוונותיהם, בעקבות התערבות היועץ המשפטי של משרד הרווחה. כאשר לא היה בכך די כדי להרתיע את העורכים והמפיקים עורבה גם מרים רובינשטיין, פקידה בכירה במשרד המשפטים. כאשר עסקתי בנושא בתכנית הרדיו "אישי-נשי" שאותה ערכתי והגשתי ברדיו האזורי (אמצע הדרך) הופנתה תלונה של נחום עידו, דובר משרד העבודה והרווחה, כנגדי על "חשד לעבירה על החוק בתוכנית ברדיו אמצע הדרך" (25 לאוגוסט 1998) אל הנהלת הרשות השניה לטלביזיה ולרדיו. התלונה התבררה כבלתי מבוססת והיא מלמדת כיצד מתערב המשרד באופן פעיל ומאיים על אמצעי תקשורת, ואפילו הזוטרים שביניהם, כדי למנוע דיון ביקורתי, שעלול ליצור ספיקות בציבור ביחס לאמינות ולמקצועיות של עובדי הרווחה בטיפולם בקטינים. בתכנית אחרת שבה עלתה סוגיית לקיחת תינוקות לאימוץ דרש הדובר במכתבו ממנהל התחנה "לנקוט נגדה (נגדי) באמצעים ולהפסיק את תוכניתה. היועצת המשפטית של משרד העבודה והרווחה תשקול הגשת תביעה משפטית נגד הד"ר הרצוג. בנוסף הוריתי לעובדי משרד העבודה והרווחה שלא לשתף פעולה עם תחנת הרדיו 'אמצע הדרך' עד תום בדיקתך". (4 באוקטובר 1999). גם במקרה זה לא נמצא כל בסיס לטענה שנעברה עבירה על החוק האוסר פרסום פרטים מזהים מתיקי אימוץ ומתיקי קטינים הנדונים בבתי משפט לנוער.

תגובתו של מנהל התחנה, צבי שפירא (8 בנובמבר 1998), מחזקת עוד יותר את הטענה ביחס לכוחניות רווית האלימות המרומזת בטיפולו של משרד הרווחה, בכל ניסיון לחשוף את שיטות העבודה האלימות שלו כנגד הקטינים והוריהם: "תמהני על הניסיון להציב את ממסד הרווחה כ"צד נפגע" צריך תפיסה אורולינית של השפה כדי לטעון לפגיעה בעקבות השידור כאשר העובדות "זועקות" בשם הנפגעים... אני רואה בתלונת משרד העבודה והרווחה ניסיון חמור להשתקת הטיפול התקשורתי בנושאים בעלי חשיבות רבה עבור הציבור. העובדה, שמר נחום עידו, דובר המשרד, העלה האשמות חסרות שחר ובסיס וללא כל בדיקה של ממש, מצידו, מעידה שאין מדובר בתום לב של המתלונן... נראה לי, לפיכך, שהתלונה תמוהה ומעלה חשש לשיקולים זרים. מאחר וידוע לי שמשרד העבודה והרווחה פועל באופן עקבי כדי למנוע מהתקשורת להעלות נושאים שבטיפולו, כאשר עלולה להישמע ביקורת על דרכי פעולתו, חשוב שהנהלת הרשות השניה תגיב כמתחייב מהמנדט הציבורי הנתון לה, להבהיר כי לא תאפשר "סתימת פיות". נראה לי, שיש מקום שהרשות השניה תעביר מסר ברור לגופים ציבוריים ובעלי עצמה כמו משרד העבודה והרווחה, שלא יוכלו להשתמש בכוח הנתון להם בחוק כדי לאיים ולהפחיד. במיוחד נכון הדבר ביחס לתכניות ולמגישי תכניות המטפלים בנושאים בעלי רגישות ציבורית רבה. יותר מכך, נושא התלונה קשור לחשיפה בפני הציבור של פגיעה, לכאורה, באנשים חלשים ביותר בחברה, חסרי אמצעים כלכליים וקשרים פוליטיים של ממש להגן על היקר להם ביותר, על ילדיהם. אמצעי התקשורת הם כמעט הדרך היחידה שלהם לזעוק כנגד עוול ושרירות לב. הם ה'נפגעים' האמיתיים". אני רואה לעצמי זכות וחובה לאפשר טיפול יסודי בפגיעת המימסד בזכויות אדם יסודיות".

בעוד שרשויות הרווחה עושות שימוש בתקשורת על כל סוגיה, כדי לקדם את ענייניהן, מנועה התקשורת כמעט לחלוטין מלעסוק בענייני קטינים, במיוחד כאשר הם או הוריהם מבקשים להשמיע את זעקתם. סיכוייהם של הורים להיעזר בתקשורת כדי ליצור הד למאבקם ברשויות הרווחה שלקחו מהם את ילדם – כמעט בלתי אפשריים. החוק אוסר אזכור שמם של הקטינים או פרטים מזהים אחרים מתוך כוונה להגן עליהם. בחסות החוק נשללת מכלי התקשורת האפשרות להעמיד תחת ביקורת את עבודתם ואת מניעיהם של פקידי הסעד.

לא בכדי מירב הפרסומים בנושא הם באמצעי תקשורת "זוטרים", שם למשרד הרווחה יש פחות נגישות (מבחינת המעקב) וגם, ככל הנראה, הוא תופש אותם כפחות נחשבים ולכן כפחות מזיקים. כך ניתן להבין את הפרסום הביקורתי בעיתון "מקור ראשון". בכתבה מאת קלמן ליבסקינד ("הרשות להרחקת הילד" 27.3.98). כותרת המשנה מצביעה על המשמעות המתבקשת משלל הסיפורים המובאים⁸ בכתבה: "קטינים עלולים להילקח בכפייה מרשות משפחתם למשפחות אומנות או לפנימיות, למרות שלעיתים מצבם שם גרוע יותר מאשר בבתייהם. בית המשפט מקנה סמכויות נרחבות לפקידי הסעד, שאינם תמיד חסרי פניות, שכן לעיתים הם כבר הספיקו להתעמת עם המשפחות בשלבים מוקדמים של המאבק על החזקת ילדיהן". זוהי, כמובן, ביקורת שמשרד הרווחה אינו מעוניין שתגיע אל הציבור הרחב.

הרתוריקה של "חוסר מסוגלות הורית", היא חלק בלתי נפרד משיטת ההצדקה של פעולות ההשתלטות על ילדי אזרחים חלשים בכל הדוגמאות שמביא ליבסקינד. דברים המובאים מפי עו"ד אייל אורטל, המייצג מספר משפחות שילדיהן הוכרו כ"נזקקים" ונלקחו מהן, מוסיפים עוד מספר היבטים לתמונה. וכך הוא מצוטט בכתבה: "בכל הנוגע לדיני אימוץ ילדים וכן בכל הנוגע לחוק הנוער, המצב המשפטי בישראל הינו שערוויה רבתי. אין במדינה שום מוסד, רשות או שירות וולונטרי כלשהו שיגן על זכויותיה של משפחה או של אם חד הורית שנאלצים להתמודד משפטית מול השירות למען הילד או מול פקידת הסעד. יחסי הציבור המפרגנים שנעשים בתקשורת לטובת השירות למען הילד ולמען פקידות הסעד יוצרים סטיגמה הקושרת אוטומטית מאפיינים שליליים כנגד כל משפחה שמתנהלים נגדה הליכים. בפועל ברור שבדרך כלל הורים אלו הם אנשים חסרי יכולת כלכלית, ולעיתים זהו כל פשעם. משפחות רבות עומדות מתוסכלות בפני תסקירים על גבי תסקירים, חוות דעת מוזמנות מראש של פסיכולוגים, וממתינות לפסקי דין של בתי משפט לנוער, שאין בפניהם אלא את המסמכים שמומצאים להם על ידי רשויות הרווחה. המשפחות הללו מגלות לא פעם כי למרות שגידלו בעבר מספר ילדים שהתבגרו כבר, הרי שעתה, לפתע, הן מוגדרות כחסרות מסוגלות הורית וילדיהן עומדים להיות מוכרזים כברי אימוץ או כקטינים נזקקים. גם הודעות של הורים אלו בבתי המשפט כי ילדיהם עוברים במשפחה האומנת, בפנימיות או במעונות לילדים – מסכת של התעללויות, נחסמות לא אחת על ידי פקידי הסעד ועובדי הרווחה בטענה כי ההודעות הן הודעות נקמניות, טורדניות ונובעות מקנטרנות. בית המשפט מוטעה פעם אחר פעם להניח כי האנשים הפשוטים שטוענים לפניו ללא עורך דין בדרך כלל, בודים מליבם סיפורים, הכל משום שפקידי הסעד מנפנפים כל העת בתסקיריהם, בחוות הדעת מטעמם וב'כוונותיהם הטובות' כשלעיתים מדובר רק בסכסוך קשה של חזקים מול חלשים".

חסימת התערבותה של התקשורת עולה גם בכתבה זו בתיאור תסקיר לבית המשפט, אודות מצבו של ילד שהוצא מבית אימו. בתסקיר מלינה פקידת הסעד על כך שהאם מצליחה "לעורר אמפתיה אצל עיתונאים ורודפי כתבות" ובשל כך היא מבקשת לאסור המשך כל פרסום – גם ללא זיהוי שמו של הקטין, וזאת לטובת הקטין ולהצלחת ההליך הטיפולי". ליבסקינד מציין בהקשר זה כי נמנע מהעיתון לפרסם תלונות של הורים על מעשים "חמורים של נקמנות של פקידי סעד לאחר שנוצחו בבית המשפט, כליאת ילד למשך שעות רבות בחדרו בפנימייה לאחר שהתחצף למדריכיו ועוד, בעקבות צו איסור פרסום גורף שנתקבל על ידי בית המשפט לבקשת פקידת הסעד, כאשר המטרה – 'טובת הקטין'". פקידת הסעד הראשית לחוק הנוער, מרים פבר, הנשאלת בכתבה בעניין הפרסום "מדוע אתם מתנגדים בנחרצות לכך שמשפחות שילדיהן נלקחו מהן יפנו לתקשורת" משיבה "יש אנשים שלא מסוגלים לקבל עזרה, וכל מה שהם יכולים לעשות זה להילחם בכל אמצעי אפשרי. במקרה כזה הם מגיעים לעיתונות ואז אנחנו צריכים לעמוד במתקפה. פונים לתקשורת אנשים שהיכולת ההורית שלהם לא טובה, וכל מה שנותר להם זה לפנות לעיתון. בסך הכל אנחנו מעדיפים למנוע פרסום כי הפרסום פוגע במשפחה ובקטין". לשאלה "ואם המשפחה מעוניינת

בפרסום? היא משיבה "אנחנו מוציאים את נשמתנו כדי לעזור לילדים, ואחר כך מנאצים אותנו בתקשורת וכל מה שאנחנו זוכים לו בציבור זה ביקורת – איך אתם מוציאים ילדים למשפחות מסכנות כאלה?" והעיתונאי מקשה עוד ושואל "אבל לפעמים המשפחות באמת מסכנות, והראיה היא שבתי המשפט פסקו לאחרונה במספר ערעורים נגדכם" והיא משיבה "הערעורים נתקבלו רק במספר קטן של מקרים".

ביקורת על מערכת הרווחה בבתי המשפט. ארבעה מקרים כאלו מובאים בכתבה של אריאלה אילון (לאשה 26.7.1999). בראשון מדובר באם חד-הורית לשני בנים, שהייתה במצוקה כלכלית קשה. בנה נלקח ממנה למוסד לאחר שפנתה לעזרת המחלקה לשירותים חברתיים בשל בהלתה מהתנהגות מינית של הבכור, בן ה-5. במקרה השני הוכרז בנה של רווקה כ"קטין נזקק" והועבר לפנימיה במטרה לפעול לאימוצו, על רקע תלונות שכנים במשטרה, בעקבות סכסוך קולני שניהלה עם בעל הבית. במקרה השלישי מדובר בניסיון להוציא לאימוץ שני ילדים של אב גרוש המגדלם לבדו, בעקבות אישפוזו של אחד מהם בשל שאיפת עשן בדליקה שפרצה בבית. חוות דעת של פסיכולוג של השירות למען הילד שקבעה שהאב "חולה נפש ומתקשה לספק לקטינים מסגרת קבועה ויציבה", נסתרה על ידי חוות דעת של פסיכולוגית שמינה בית המשפט. במקרה הרביעי הוציא משרד הרווחה לפנימיה ילד לאם חולת נפש, אשר טופל בבית סבתו ואחותה. לאחר שנים של מאבק מול בית המשפט ושירותי הרווחה זכו לקבל את ילדיהם בחזרה. פסיקות בית המשפט קבעו כי רשויות הרווחה טעו כשהוציאו את הילדים מביתם.

מקרה נוסף שבו בית המשפט פסק כנגד רשויות הרווחה קיבל פרסום בעיתונות ("הם רצו את הילדה שלי לעצמם" מוסף 7 ימים של ידיעות אחרונות 19.4.96). הכתבה, מאת עמליה ארגמן-ברנע, המספרת על אשה שאימצה ילדה בברזיל, מדגישה את העובדה ששרד הרווחה נלחם על חזקתו. כאשר התגרשה האשה והבעל-לשעבר ובת-זוגו החדשה הציעו לעזור בגידול הילדה היא הסכימה. האשה, המרואיינת בכתבה, חוזרת וטוענת כי העובדה שהאימוץ נעשה שלא באמצעות השרות למען הילד היתה לצנינים בעיני עובדותיו. השימוש בפרסומים השליליים (שכנראה המשרד עצמו היה מאחוריהם) על שיטת אימוץ זו מחזקת את הטענה בדבר המאבק כנגד האיום על המונופול שאותו ביקש המשרד לשמר בידיו. פקידת הסעד הודתה, שלא לפרוטוקול, בכך שהיא "תופסת טרמפ על הטענה, שילדים רבים אומצו על ידי הורים לא מתאימים, הובאו הנה ונזנחו. בכל דיון בבית המשפט היא חזרה והשתמשה כלפי הילדה שלי במילים 'נקנתה', 'נמכרה'". יש לציין, בהקשר זה, כי הביטויים האחרונים חושפים את העובדה שתינוקות משמשים כמשאב לחלוקה, כלומר למסחר בהם. מובן שהשתמעות זו מוסתרת היטב בשיח העוסק ב"טיפול בקטינים" ובאימוץ באמצעות משרד הרווחה.

סמכויות מרחיקות לכת והתנהגות אלימה ללא רסן. נקודה נוספת שמחזקת הכתבה היא הסמכות הנרחבת העומדת לרשות המשרד, בתהליך ההשתלטות על קטינים והאלימות הננקטת בפועל במהלך יישום החלטות בית משפט. שוטר מנע מהאם בכוח פיזי מלהיכנס לגן לקחת את בתה

והגנת מנעה בכוח פיזי מהילדה הבוכיה ללכת אל אמה. וכך אומרת האם בעקבות התיאור הקשה של התערבות המשטרה בעזרת צו חירום שהוציא בית המשפט לבקשת פקידת הסעד "באותו ערב באה המשטרה לעצור אותי על התפרעות במקום ציבורי. לפי חוקי מדינת ישראל, פקידת סעד יכולה להפקיע בצו-חירום ילד למשך שבעה ימים. צו-חרום בן ארבע שורות יכול להחרים כל ילד במדינת ישראל, אם היא מחליטה שהילד בסכנה". האיום בנקיטת אמצעי כפייה ואלימות ליווה גם את המפגשים בין האם לבתה במשרדי הרווחה "בפעם הראשונה זה היה מזעזע. היא נצמדה לי לחזה, והשוטר הרוסי עומד ומשגיח, וחמש פקידות סעד מסביבנו. אני פורשת ידיים לצדדים, מראה להם שאני לא נוגעת, רק קמליה מחזיקה בי, ופקידת הסעד מצווה על השומר להפריד, והוא אומר שאינו יכול". הצגת הכוח והשליטה הפיזית משיגה כמובן את מטרתה, שכן בהמשך האם הופכת להיות קואופרטיבית למראית עין "עשיתי מיליון ואחד דברים רק כדי לרצות את המערכת. זו הייתה מטרתי האחת. הייתי לובשת בגדים מרופטים של אמא שלי, לא צבעתי שיער, הייתי בת-משקל. כשהגעתי בפעם הראשונה עם חולצה פרחונית ומכנסי פלנל של אמא שלי, אמרה לי פקידת הסעד, 'סוף סוף את נראית כמו אמא'". בכתבה של אילון באה לידי ביטוי בוטה המשמעות המאיימת של סמכויות היתר ביחס לקבוצות חלשות כמו נשים חד-הוריות⁹. וכך מצוטטת שם אם שנלקחו ממנה ילדיה "בעקבות המקרה שלי אני פונה לכל הנשים החד-הוריות, ומתחננת בפניהן: אם אתן עניות ולא משכילות, אל תלכו לבקש עזרה משירותי הרווחה. ברגע שתדרכו על מפתן הדלת תסומנו כנשים שילדיהן בסיכון, ועד שתבינו מה קורה תוכתרו בתואר חסרות מסוגלות הורית. הילדים שלכן יהיו זרוקים באיזה מוסד, ואת הנזק הזה אתן תאכלו כל החיים שלכן. אם הייתי יודעת היום את מה שלא ידעתי אז, כף הרגל שלי לא הייתה דורכת במקום הזה שתפקידו לעזור לחלשים, ולא לשבור ככה משפחות ולקחת להן את הילדים".

אך אפילו הסמכויות הנרחבות, התמיכה השגרתית של בית המשפט בהמלצות פקידות הסעד ואמצעי הכפייה המצויים בידי מערכת הרווחה עלולים שלא לספק את התביעה של משרד הרווחה לשליטה מוחלטת ולחופש השימוש בכפייה. כאשר, בהחלטה החורגת ממנהג השופטים לתמוך באופן גורף בהמלצות פקידות הסעד, השופט אסר על אימוץ הילדה והורה "רק" על העברתה למשמורת רשות הסעד אשר "תקבע מקום חסותה בהתאם לצרכיה" פעלה פקידת הסעד באופן נחרץ כדי לקדם הליך של אימוץ. בהחלטה (הנראית כיוצאת דופן על רקע שיתוף הפעולה השגרתית בין בית המשפט לפקידות הסעד) להחזיר את הילדה לאמה שאל שופט הנוער שאלות נוקבות והביע ביקורת קשה על אופן ניהול הפרשה על ידי מערכת הרווחה. בתום השנה שהוקצתה להרחקה הילדה מאמה, בינואר 1995 הוא כתב "נדהמתי להיווכח שנעשו כאן פעולות הנוגדות את המגמות שנקבעו בתיק זה. בניגוד להכרזת בית-המשפט מתחילים לעסוק בילדה זו כמועמדת לאימוץ חוזר, וכאשר עניין זה יורד מהפרק, מחליטים על החזרתה לבית האם ועורכים הסכם טיפולי, לפיו הילדה תחזור אליה אך ורק אם תשפר את התנהגותה, כלומר, מכיל "איום

בסנקציה'... יש לחזור ולהזכיר ל"שירותי הטיפול" למיניהם כי אין הם עומדים מעל לחוק... יש גם לתת את הדעת על הגדרה ברורה יותר של תפקיד וסמכויות פקידת הסעד ו'רשויות הסעד'".

משרד הרווחה עשוי להתעלם אפילו מהחלטות של בית המשפט העליון, כאשר הן אינן לרוחו. דוגמא לכך היא החלטת בית המשפט העליון בפני המשנה לנשיא שלמה לזין, השופט תיאודור אור והשופט יעקב טירקל, בפסק דין שבו לשכת הרווחה של עיריית ירושלים, ומדינת ישראל הן המשיבות בבקשת רשות ערעור על החלטת בית המשפט המחוזי בירושלים מיום 31.5.98, על פסק דין שנתן השופט צבי סגל. החלטת השופט סגל חייבה הוצאת ילדי משפחה מחזקת הוריהם למוסדות באחריות משרד העבודה והרווחה. החלטת שופטי בית המשפט העליון הייתה כדלקמן:

"א. הערעור מתקבל בזה ופסקי הדין של הערכאות שקדמו לנו מתבטלים. ב. שני הילדים הגדולים א. וי., ירשמו לבתי הספר המתאימים בתיאום בין עו"ד בן הדור ומחלקת החינוך של עיריית ירושלים, ואנו ממנים את עו"ד בן הדור, בהסכמתו לטפל ברישום האמור, יינתנו שיעורי עזר הנחוצים לילדים אלה לצורך קידום. ג. הילד ח. יישאר בשנת הלימודים המתחילה ביום 1.9.98 בגן הילדים". מקרה זה היה כרוך בהוצאה שרירותית של ילדים מחזקת הוריהם. ההחלטה, שזכתה לתמיכת בית המשפט המחוזי בוטלה, כאמור, בהחלטת בית המשפט העליון. למרות ההחלטה המפורשת והחד-משמעית המשיכו רשויות הרווחה במאמציהם להוציא את הילדים מחזקת הוריהם. המשפחה כולה ברחו והסתתרה במשך תקופה ארוכה בשטחי הרשות הפלשתינית עד שאותרה על ידי רשויות הרווחה, שלקחו את הילדים, העבירו אותם למוסדותיהן והביאו למאסר האב, בשל "חטיפת ילדיו" ושיתוף פעולה עם האוייב.

גם בית המשפט לענייני משפחה בירושלים מתח ביקורת חריפה על פקידת סעד בשירות למען הילד במשרד הרווחה ועל השירות עצמו, "בשל מאמציהם הבלתי נלאים למסור ילדה לאימוץ לרבות הכשלה מכוונת של פגישותיה עם אמה הביולוגית והטעיית בית המשפט". כך דווח בהארץ (בכתבה מיום 17 ביולי 2000 מאת משה ריינפלד). חוות דעת של הפסיכולוג רמי בר גיורא קבעה שלהורי הילדה אין מסוגלות הורית. החלטת השופטת, שקבעה לשמור באופן זמני את הקשר בין הילדה לאמה הביולוגית, הוסתרה מהאם. נאמר לה שהילדה אמורה להילקח ממנה והפסיכולוג גוייס לתמיכה במהלך. כלומר, במקרים בהם רשת השותפות הביאנרגונית (בין מערכת הרווחה והשירות הפסיכולוגי לבין בית המשפט) נסדקת וההתנהגות האלימה של פקידי הרווחה כלפי קטינים והוריהם נחסמת מעט, הם אינם מהססים לעבור גם על החוק ולהתעלם מהחלטות בית המשפט.

בקורת דומה של בית המשפט נמצאת בפרסום אחר מאת משה ריינפלד (הארץ), כאשר יהושע פלפל, שופט בית המשפט המחוזי בבאר שבע סירב לאשר מסירת ילדה לאימוץ למרות קביעת פסיכולוגים כי אמה "מפגרת ופרימיטיביות". בסיפור זה עולה הרתוריקה של "אמהות ראוייה" ו"מסוגלות הורית" והכלים ל"אבחון", חוות הדעת של פסיכולוגים ופקידי סעד. במקרה הנדון ביקר השופט את מערכת הרווחה על השימוש בעדויות שמיעה בלבד באשר להזנחת הילדה, הכאתה

ועוד, בלא לעשות כל ניסיון להוכיח את הטענות באמצעות עדים. השופט פלפל קבע: "חוק האימוץ לא נועד לאפשר חלוקה מחדש של ילדים והעברתם ממשפחה אחת למשפחה אחרת רק מפני שבמשפחה החדשה רמתם של ההורים הרבה יותר גבוהה או מפני שבמשפחה אחרת תנאי הגידול והאווירה טובים יותר מאשר אצל המשפחה הביולוגית". דברים אלו מהווים חיזוק¹⁰, שבא מצד מערכת שלטונית, לטענתי כי הילדים מהקבוצות החלשות, משפחות חד-הוריות (שבראשן נשים), עולים חדשים, נכים וכיוב', מהווים משאב לסחר בין-מעמדי בקטינים, שבו פקידות הסעד ושאר פקידי רשויות השלטון הקשורים ליישום חוק הנוער וחוק האימוץ הם המתווכים.

פרשת ילדי תימן, האלימות וההשתקה. הלגיטימציה לשימוש בכפייה ובאלימות על ידי רשויות המדינה נגד קטינים והוריהם והשתקת הפרסום הם לא תופעה חדשה. נראה שלחטיפה ואולי למכירה של התינוקות של עולי תימן בשנות ה-50 וה-60 ממחנות העולים להורים מבוססים יותר בישראל ובחול, היה דפוס דומה, בעיקר מבחינת התיאום המשתמע בין ארגוני השלטון והשתקת הפרשה. העדויות של ההורים, שמיעוטן התפרסמו בעיתונות ובשלוש ועדות חקירה נפרדות¹¹, מראות את הדרכים השיטתיות והמאורגנות שבהן רשויות המדינה גזלו את הילדים. פרשה זו הוסתרה מהציבור במשך קרוב ל-50 שנים. פרסום הממצאים בנובמבר 2001, לאחר כמעט שבע שנות חקירה של הוועדה השלישית בראשות יהודה כהן ויעקב קדמי (שהחליף את כהן), מצביע, במידה רבה, על דמיון בשיטות הטיוח וההכחשה שאיפיינו את עבודתן ומסקנותיהן של הוועדות שקדמו לה. שושי זייד בספרה "הילד איננו, פרשת ילדי תימן" (2001) טוענת כי "הדמיון הרב בין העדויות השונות מצביע על כך שהיעלמות הילדים לא הייתה מקרית ולא נבעה מפעולתם של אנשים יחידים. אין ספק שמדובר במערכת מכוונת ומאורגנת ובדפוס פעולה שיטתי; עובדי ציבור - אחות, עובדת סוציאלית או נהג אמבולנס - לקחו את הילד ממשפחתו בדרכי עורמה, בכוח או באמתלות שונות: 'הילד חולה', 'בבתי התינוקות התנאים מוגנים יותר', 'לילד יהיה טוב' וכדומה". היא מצטטת את דבריו של השופט כהן המחזקים תיאור זה: "אנשים מופיעים פה ונותנים סיפור שחוזר על עצמו. בכל פעם אותו דבר, וזה מראה על דרך התנהגות של אנשים רבים, לא רק במחנה זה או אחר, אלא בכל מקום. זה כמו דפוס מסוים שחוזר על עצמו" (שם: 13).

ההשתקה היא היבט מרכזי בפרשה זו ויכולה לשמש דוגמא לשיטת השימור של אינטרסים שלטוניים, המתבססת על מיסחור אוכלוסיית הקטינים בישראל. הדברים עולים בחריפות רבה מכתבות עיתונות שהתפרסמו במהלך מאבקם של עוזי משולם ותומכיו, ברובם יוצאי העדה התימנית, בפרט מסדרת הכתבות של יגאל משיח ('הארץ' 8.12.1995; 22.12.95; 29.12.1995; 5.1.1996; 12.1.1996; 16.2.1996; 5.7.1996; 5.9.1997). כתבותיו של משיח מצביעות על כך שמאחורי הפרשה עומדות רשויות השלטון וכי הן פועלות בכל דרך אפשרית כנגד חשיפת האמת. בין הארגונים שפעלו לצד השלטון בימי הקמת המדינה היו גם הסוכנות היהודית וארגוני נשים. חטיפת ילדי המהגרים, שמצבם החלש והפגיע איפשר לפגוע בהם וביקר להם והשתקת המעשים, התבססו על שיתוף פעולה נרחב בין זרועות השלטון השונות לבין הארגונים המסייעים.

משיח עומד על כך שהוועדה שהתמנתה בעקבות "פרשת עוזי משולם" הייתה מראש מנועה מלגלות את האמת "הוועדה נלחמה כשנה נגד משרד הפנים, שכל חומר הוועדות היה ברשותו, ולא יכלה לו. המשרד הערים קשיים ביורוקרטיים אדירים"¹². הוא מביא עדויות רבות המלמדות על הדפוס והשיטה שעמדו מאחורי המיסחר ב"ילדי תימן", השקרים העקביים שנאמרו להורים על מות ילדיהם, העברתם למוסדות ארגוני נשים (על פי מפתח מפלגתי), טשטוש העקבות במסמכי הלידה והשימוש באמצעים אלימים כאשר התעוררו קשיים: גירוש האימהות המבקשות לברר את גורל ילדיהן איומים במניעת תלושי מזון ובמכות ("בכניסה למעון עמדו שומרים עם נבטים"). העיתונאי יוסי ולטר (מעריב 28.4.95: "רבים מילדי תימן הנעדרים נחטפו ונמכרו לאימוץ") מצטט את ארנון נבות, קצין משטרה לשעבר, המדווח כי בוצעו חטיפות וכי ילדים נמכרו לאימוץ ב"פעולה ממוסדת, תופעה שחזרה על עצמה". בכתבה זו נחשפות במעט שיטות הטשטוש והסתרת הפרשה מלפני 50 שנים וההשתקה על ידי נציגי המדינה היום. נבות אומר: "נפטרים רבים לא נכללו ברשימות משרד הפנים. דרשתי להעביר החומר למטה הארצי כדי להזינו במחשב ולהצליב מידע עם המשפחות. לצורך זה הייתי זקוק לטנדר. נתקלתי בקיר אטום. אמרו שאין רכב ואין מקום לאחסן חומר. השתלטו על המחשב ולא נתנו לי לעבוד עליו. לימים הורו לי לרדת מהעניין". רמז לאלימות בפועל שבה נקטו פקידי השלטון נמצא בספרו של חיים צדוק "משא תימן" (1985), שם מצוטט גיורא יוספטל, מנהל מחלקת הקליטה בסוכנות. הוא נתן הוראה לקחת ילדים חולים בכוח מאמותיהן "היות וקרו מקרים שאמהות מסרבות למסור את ילדיהן לבתי תינוקות או לבתי חולים. למרות שהילדים נמצאים בסכנה אם לא יינתן להם טיפול מתאים במוסד רפואי. הכרחי במקרים אלה לקחת את הילדים בכוח. מרבית האמהות התימניות אדישות לגורל ילדיהן, הן עצמן תשושות וחולות ואין להם כמעט אפשרות טכנית לבדוק להיכן נשלחים התינוקות ומה עלה בגורלם. לעיתים מעבירים ילד מבית חולים אחד למשנהו באמצע הלילה בפתאומיות אף על פי שישנן רשימות, חלים מדרך הטבע בגלל הלחץ והאנדרלמוסיה שיבושים קשים... התופעה של אובדן ילדים כמעט בלתי נמנעת" (שם: 132). מדברים אלו מתברר פן חשוב נוסף, האשמת הקורבן כאמצעי להצדקת מעשי המימסד. האימהות הפרימיטיביות, ה"אדישות לגורל ילדיהן" והקשיים האדמיניסטרטיביים של "אין ברירה", במצבים בלתי אפשריים, מסבירים, כביכול, את המעשים. שושי זייד מביאה בספרה מסמכים ועדויות רבות המחזקים את ההיבטים הללו. במאמרי (מעריב 31.3.94) אני מצביעה על משמעות הדמיון בשיטת ההשתלטות על הילדים אז והיום. השיטות לא השתנו באופן מהותי: קטינים משמשים את השלטון כמשאב לשימור כוחו, באמצעות עקירתם מאוכלוסיות חלשות והעברתם למשפחות מבוססות יותר, המקורבות לעליתה השלטת. תהליך זה מתבצע תוך שימוש ברתוריקה אידיאולוגית ופרופסיונלית, המשמשת להצדקת מעשי האלימות של השלטון ופקידיו ולהכחשת כל אחריות למעשים.

ילדי עולי אתיופיה במוסדות. העברתם המאורגנת של ילדי העולים מאתיופיה לפנימיות עליית הנוער עם הגעתם לארץ בשנות ה-80 הייתה שונה במידה רבה מהוצאתם במירמה ובכפייה של

ילדי העולים בשנות ה-50 מהוריהם לאימוץ. המהגרים שהגיעו לארץ נתנו הסכמתם ליציאת ילדיהם למוסדות ולפנימיות. גם חזקתם על הילדים והנערים לא נשללה מהם. אך זו הייתה דוגמה נוספת לאופן שבו בעלי הסמכות והכוח בשלטון יכולים היו בקלות רבה להשתלט על מרבית ילדי המהגרים כדי לעשות בהם שימוש לצרכים פוליטיים. כך אמנם ניתן להבין ממסמך שהתפרסם ב"חדשות ה.ל.ה, הועד הציבורי למען החינוך בשכונות ובעיירות פיתוח" (גיליון 55 אפריל 1995). וכך נאמר שם: "90% מהתלמידים האתיופים, בגילאי 12-18, לומדים בפנימיות". בכותרת המשנה נאמר: "מסמך שהגיע לידי ה.ל.ה מעלה כי מדובר במדיניות ממשלתית. ההחלטה לנתק את ילדי העולים מאתיופיה מחיק משפחותיהם התקבלה על-ידי משרד החינוך ובמשרד הקליטה בממשלת הליכוד. הממשלה הנוכחית המשיכה בקו בו החלה קודמתה". אלי עמיר, מנכ"ל עליית הנוער, אומר שם "עליית הנוער קלטה את רוב אוכלוסיית התלמידים האתיופים בגלל החלטה שנכפתה עלינו על-ידי זבולון המר, שר החינוך בממשלה הקודמת". במכתב שעמיר מפנה אל זבולון אורלב ב-11.10.92 הוא מונה בפירוט רב את הפגיעה בנוער העולה ובקהילה האתיופית כולה, בשל מדיניות הקליטה החינוכית הזו. בין השאר הוא מונה את הפיכת העולים ל"אנשים תלויים בחברה ובמוסדותיה" שידור של מסר לילד כי "הוריו אינם מסוגלים לטפל בו, להיות אחראים לגידולו" וכך נפגעת "ללא תקנה, דימוי האב, האם והמשפחה. במובן רחב יותר אנו משדרים כי נואשנו מההורים ואנו לוקחים את ילדיהם מהם". "ילד שלא התנסה בחיים בתוך משפחה ואשר נותק ממקור החום, האהבה והצמיחה המשותפת והחיכוך עם אחים ואחיות, יקשה עליו לגדל משפחה בריאה משלו". עמיר אף קושר ישירות בין מדיניות הקליטה בשנות ה-50 בהקשר זה לזו של שנות ה-80: "הוצאת כל הילדים מהבית משמעותה הנצחת מדיניות האסון של קליטת העליה בשנות ה-50 שהתייחסה להורים כאל 'דור המדבר'".

כך מסביר אלי עמיר מדיניות גורפת זו של הוצאת ילדים ממשפחותיהם: "מי שם אותנו? ברור לי כי נוח למשרד החינוך ולגורמי הקליטה להוציא את הילדים מהבית, זה מקל על תנאי המגורים, פוטר את מערכת החינוך מכאבי ראש וטירחה גדולה וקטטות עם ראשי ערים ורשויות שדורשים כהנה וכהנה, אבל מה יהיה על גורל הקהילה בעתיד? האם לא למדנו שום דבר מלקחי העבר?" בהיסתמכו על חוות דעתו של פרופ' פויירשטיין הוא מוסיף: "ההחלטה להוציא את כל הילדים לפנימיות שעיקר החניכים שם באים משכבות מצוקה, משמעותה שאנו מתייחסים אליהם מלכתחילה כאוכלוסיה במצוקה וכי הם טעוני טיפוח כקהילה. קביעה זו יוצרת סטריאוטיפ ודעה קדומה נגדם, ואף מנציחה את דרך קליטתם". עדות אישית המחזקת את פגעי הפיתרון המוסדי פנימייתי עולה מ"מכתב מנערה הלומדת באחת הפנימיות של עליית הנוער" (שם) בין השאר היא מספרת: "יש הרבה בעיות בפנימיות. אף אחד לא יודע. רק אנו יודעות שהלימודים אינם כמו שצריך. הלימודים חוזרים על עצמם. לא למדנו את השפה, כאן לומדות רק עולות אתיופיות, בלי ותיקים. כשאנחנו נכנסנו לפנימיה היא היתה ריקה. אנחנו פתחנו אותה. כל התלמידות לא שמחות בפנימיה הזו, אבל אין ברירה, אי אפשר לצאת מכאן. יש לנו בניין גבוה והם סוגרים אותנו בבניין

אחד. בכל שבועיים אנחנו יוצאות הביתה בהסעה. מכניסים באוטובוס אחד הרבה בנות והוא מסתובב כל היום עד שמגיעים לבית. הם מכניסים אותנו כמו שסוחרים מכניסים סחורה, ביחד... אני יודעת רק דבר אחד – לטאטאט ריצפה. אני מרגישה כמו שבוייה".

מתברר, שהמיסחר בילדי המהגרים מתאפשר על בסיס טיפול גורף וריכוזי. ההסבר שנותן אלי עמיר למדיניות מתעלמת מהפן המרכזי שלה, האינטרסים הפוליטיים. כל ילדי העולים הועברו לחינוך הדתי, על פי הסכם אולטימטיבי בין הרבנות וראשי העדה האתיופית, שקבע כי העלייה לארץ תותר רק אם הגברים יעברו גיור ואם ילדיהם ילמדו בחינוך הממל'ד. הילדים הוכנסו למסגרות נפרדות לילדי עולים מאתיופיה בבתי הספר היסודיים ובני הנוער נשלחו לפנימיות. כך הפכו מוסדות עליית הנוער למוסדות דתיים. פירושו של דבר, העברת ילדי העולים במרכז ובאופן בלעדי למוסדות החינוך הממל'ד גררו הקצאה נכבדה של תקציבים ותקנים למקורביהם של ראשי המפל'ל בממשלה באותם ימים, זבולון המר וזבולון אורלב. הכפייה על הנערה וחברותיה לשהות בפנימייה, כפי שהיא כותבת במכתבה היא תוצאה בלתי נמנעת של המיסחר בילדי העולים. גם אם לא ננקטו בפועל מעשי כפייה ואלימות כדי להשאירם במוסדות הרי שתחושת השבי והייאוש מבטאים את השלכות ההשתלטות על חייהם.

התיאור של אוכלוסיית מוסדות עליית הנוער במכתבו של אלי עמיר מהווה את חוליית הקישור בין ילדי המהגרים (רובם מעדות המזרח) בשנות ה-50 לילדי המהגרים בשנות ה-80. וכך כותב עמיר: "החינוך הפנימייתי, כפי שעליית הנוער עושה אותו היום, מיועד לילדים שנפלטו מהקהילה, מבתי הספר הקהילתיים, ילדים שסוחרים על גבם כשלונות חמורים בלימודים, בחברה ובמשפחה". עמיר לא ציין עובדה חשובה אחת, שמרבית החוסים בפנימיות עליית הנוער הם בני עדות המזרח. בהקשר זה, של השמתם במוסדות, הם מטופלים על ידי רשויות המדינה (משרד החינוך, עליית הנוער) כ"נוער במצוקה". שוב, כקטגוריה הומוגנית, המוגדרת במונחים סוציו-אקונומיים, אשר הופכת את בני הנוער לקבוצה הנסחרת בשוק הרווחה, באינטרקציות הבינארגוניות והפוליטיות.

סיפורו של איציק לוי (על בסיס ספרו "עדות חסויה", שפורסם ב-1996, הופק סרט תיעודי "נערים במוסדות", שהוקרן ב"עובדה", תכניתה של אילנה דיין בערוץ 2) על שבע שנות שהות במוסדות חסות לנוער עברייני, משקף את הביטויים הקיצוניים ביותר של המציאות המוסדית וגורלם של בני נוער, החוסים בה. זהו סיפורו של נער, בן ליוצאי מרוקו שהגיעו לארץ בשנות ה-50. בגיל 12 הוא נשלח מבית הוריו בשכונה ד' בבאר-שבע אל מעון מצפה-ים, מוסד סגור מוקף גדרות וחומות בנוף-ים, שנועד לאבחן נוער עברייני. מאז היותו בן 10 למד להכיר את חוסר האונים של הפרט – הקטין, ממשפחת מהגרים מזרחית, מול הכוח המשולב של נציגי המימסד: שוטרים, קציני מבחן, מדריכים, מנהלי מוסדות, סוהרים, עובדים סוציאליים, פסיכולוגים, שופטים. מתגובותיו המובאות בהמשך למסמכים שהצליח לקבל לרשותו (רק חלק מהם) לאחר מאבק ממושך וכתוצאה מהחלטת בג'ץ, ניתן ללמוד על השקרים, העיוותים שבהם נעשה שימוש רב בחוות הדעת שהובאו לבתי המשפט, על המניפולציה בתיאורים, על ההחלטות שאינן קשורות לחוות הדעת ועל האלימות

הרבה שספג ממדריכים, במהלך השנים במוסדות. באחת מתגובות אלו הוא כותב "למראה ההגדרות המלומדות על אישיותי המופרעת ("חסר בסיס אמוציונלי") והמפלצתית, הייתי מאחל לפסיכולוגית הפלמונית ולעובדת הסוציאלית האלמונית (שמן נמחק מן המסמך בקפדנות ובזהירות), לעבור את הגדר ולחוות על בשרן חודש ימים בתוך מעון ממשלתי סגור לנערים עבריינים. את התצפית עלי, החיה איציק, הן ניהלו בתוך מוסד ממשלתי עלוב, כשאני מוקף נערים קשים ואלימים ביותר, לצד מדריכים/סוהרים קשוחים לא פחות ובעלי כישורים פדגוגיים די מפוקפקים (ומחוסרי בסיס אמוציונלי)". (בקובץ המסמכים המצורפים לספר).

מניעת הגישה של איציק לוי למסמכים, למרות שחלפו למעלה מ-20 שנה מאז השתחרר מבית הכלא, והאפשרות להקרין את הסרט על תקופת שהותו במוסדות רק לאחר שנים כה רבות, היא המחשה נוספת לחשיבותו של כלי מרכזי בידי השלטון כדי לשמר את נכס השליטה בקטינים כמשאב חברתי-פוליטי: הסתרת דרכי טיפולה בקטינים ומניעת חשיפתן לציבור הרחב. דוגמאות רבות לנקודה זו מוצגות בגיליון 47 של ה.ל.ה (פברואר 1994) בעיקר בהקשר של מסמכי איבחונים הנוגעים בהעברות ילדים לחינוך המיוחד. אומרת אחת המרואיינות "ההתעקשות שלהם לא לתת לי את המסמכים מוכיחה עד כמה המערכת מעוניינת להסתתר בתוך חומת השקרים שהם בנו".

מקרים שבהם רשויות המדינה משתפות פעולה ומגבות אחת את השנייה בשימוש בכוח הכפייה נגד קטינים והוריהם, בעוד הם משתיקים ביקורת ציבורית הם בבירור אינם אירועים יוצאי דופן.

התנהגות אלימה במוסדות בחסות המדינה. מציאות רוויית אלימות רווחת גם היום במוסדות הרווחה בחסות המדינה ואינה נחלת העבר (עליו מספר איציק לוי בספרו). סיפוריה של הנערה שתואר לעיל על תקופת שהותה ב"צופיה" מלאים בפרטים קשים על שיטות השמירה, הפיקוח והדיכוי, הנהוגות במוסד כלפי הנערות החוסות. מובן שגם אירועי אלימות בין הנערות לבין עצמן הן חלק בלתי נפרד מהווי החיים במקום. הדברים מתוארים היטב בכתבה של עמיר בן דוד במעריב (9.6.99) המתייחסת למוסד סגור לנערות חוסות בשם "מסילה". לפי הכתבה התרחשו במקום "עשרות ניסיונות התאבדות" בתקופה של מספר חודשים ונערה בת 16 תלתה את עצמה באותה תקופה. יתר על כן, לפי התיאור "אונס, סמים, מכות, חיתוך ורידים בסכינים", היו התרחשויות כמעט יום-יומיות במוסד. נראה שארועים, בהם משמשת אלימות כלפי חוסים במוסדות המדינה, בין אם בינם לבין עצמם או בידי הממונים, הם חלק משגרה [כפי שגם משתמע ממאמרי (הרצוג 1991)]. המחיר ההולך ופוחת של חיי אדם במוסדות אלו נהיה למצב נורמלי.

מוסדות פסיכיאטריים הם דוגמה נוספת לשימוש נרחב ושגרתי בסמכויות מטעם המדינה, לצורך הפעלת כפייה כלפי חוסים, לעיתים קרובות תוך פגיעה בזכויות האדם ואף בחוקי מדינה בסיסיים. ידיעה שפורסמה בהארץ (ב-29.11.2000) מאת העיתונאי רן רזניק, ממחישה בחדות נקודה זו. בידיעה דווח כי "איגוד הפסיכיאטריה, המאגד את כל הפסיכיאטרים בישראל, יוצא באופן חסר תקדים נגד שופטת בית המשפט המחוזי בתל אביב, סביונה רוטלוי. זאת בעקבות פסק הדין שנתנה רוטלוי באחרונה, שבו קבעה כי מצבם של חולי הנפש המאושפזים בכפייה בישראל קשה אף יותר ממצבם של אסירים – משום נטילת צלם אנוש מהם עקב נטילת תרופות שפעמים רבות שוללות את יכולת הדיבור, החשיבה, והביטוי" ובגלל 'כליאתם' במוסדות הפסיכיאטריים". ועוד נאמר בידיעה כי "פסק הדין האחרון מצטרף לשורה של פסקי דין שנתנה השופטת רוטלוי בשנים האחרונות, שבהם העלתה ביקורת חמורה על פגיעות קשות בזכויות הבסיסיות של החולים, בכבודם ובחירותם – מצד פסיכיאטרים מחוזיים, ועדות פסיכיאטריות של משרד הבריאות, רופאי ומנהלי בתי חולים פסיכיאטריים, ופרקליטות המדינה. השופטת רוטלוי קבעה עוד בפסקי דינה, שפסיכיאטרים מחוזיים במשרד הבריאות, ופרקליטות המדינה, מתעלמים שוב ושוב מהתקדימים המשפטיים בנושא, כולל פסקי הדין שהיא עצמה נתנה ופסיקות בית המשפט העליון".

כלומר, סוכנויות המדינה נוקטות בטכניקות של אלימות כדי לקחת אנשים מבתיהם, משפחותיהם, חבריהם, ולשכנם במוסדות שבחסות המדינה, תוך שלילת חירותם, פגיעה בבטחונם וזכויות האדם שלהם. השתקת הביקורת הציבורית והתקשורתית הופכות את המציאות המוסדית והאלימות השלטונית לעולם "אחר", לא קיים ולא רלוונטי לאלו שמחוץ לו. כך משתמרת שליטה, המתבססת על השימוש באלימות מוסתרת ועל אידיאולוגיה סוציאלית של דאגה ל"מסכנים".

תהליך המיסחור של ה"מסכנות הסוציאלית" והסוואת האלימות של הפקידים והארגונים מאחורי טענת האלימות של ה"מטופלים". דוגמה מאלפת לתהליך המיסחור והסוואת האלימות, בהקשר של טיפול בקטינים, מצויה ב"תוכנית אב לאומית לנושא ילדים ונוער בסיכון ואלימות במשפחה",

שהפיק משרד העבודה והרווחה (תשנ"ח). תחילתו הפורמלית של התהליך היא ברמה הפוליטית: קביעת יעד על ידי שר העבודה והרווחה ועיקרו הוא ביצירת קשר בין "אלימות במשפחה" ו"ילדים ונוער בסיכון" לבין ההכרח במערכות טיפול של מומחים ותקציבים ממשלתיים. בעזרת רתוריקה של מצוקות מייצרים בדו"ח, ראשי ביורוקרטית הרווחה קטגוריות של מצוקה המתורגמות, על ידי "מומחי הרווחה" באקדמיה וכותבי התכנית, להצעות של פרוייקטים. שימוש מניפולטיבי בסטטיסטיקות על "מצבי מצוקה" מספק הצדקה לתביעת התערבות טיפולית של המערכת המקצועית. "קבוצות נזקקות" הן היחידות הטיפוליות, שעבורן מייצרים סעיפי מצוקה ל"טיפול" ואלו מתורגמים למונחים של משאבים, תקציבים ציבוריים, לשם פתרון הבעיות הקשות. חלק חשוב בתהליך הוא הפרסום הנרחב בתקשורת של הסטטיסטיקות הדרמטיות והסיפורים הטרגיים. אלו מסייעים לגיוס דעת קהל שמטרתה השגת לגיטימציה ותמיכה ציבורית להרחבת התערבות ה"מומחים" ולהקצאת המשאבים לטיפול. התוצאה היא העברת תקציבים נדיבים נוספים לטיפול בנושא, אשר מאפשרים להרחיב באופן ניכר את מנגנוני הרווחה בשני אופנים עיקריים: תוספת תקנים של אנשי מקצוע "טיפוליים" והרחבה של מוסדות "טיפוליים" או "שיקומיים". ניתוח דומה ניתן למצוא בעבודות כמו אלו של גוספילד (1981), שחק (1985), סיגל (1989) והרצוג (1996).

וכך באים הדברים לידי ביטוי במבוא לתכנית: "בעקבות קביעתו של שר העבודה והרווחה, מר אליהו ישי, כי נושא 'הילדים והנוער בסיכון' ונושא 'האלימות במשפחה' הנם נושאים מועדפים ע"י משרדו לשנים הקרובות מונתה ע"י מנכ"ל משרד העבודה והרווחה, מר יגאל בן שלום, בפברואר 1997, ועדה לצורך גיבוש הנחות יסוד למדיניות לאומית בנושאים אלו וכתבת תוכניות מפורטות לפעולה בשני הנושאים. החלטתו של השר לחבר בין שני הנושאים נבעה מכך שישנו קשר הדוק בין שתי התופעות במספר מישורים. ידוע ומוסכם כי במקום שיש אלימות במשפחה יש ילדים בסיכון (כקורבנות או עדים) ובנוסף לכך, שתי התופעות מהוות ביטויים קשים וקיצוניים של הסכנה האורבת למשפחה בחברה המודרנית. בכל מקרה, אנו סבורים שבהרבה מצבים מדובר באותם כלי התערבות ובאותן מסגרות התערבות וכן, לא ניתן לפתור בעיה אחת מבלי להתייחס לשניה".

"לצורך הכנת התוכנית חברו יחדיו נציגי השירותים העיקריים במשרד אשר פועלים בתחומים אלו שנים רבות ותרמו מניסיונם והבנתם התיאורטית בתחום, תוך היוועצות ושיתוף אנשי אקדמיה ונציגי ארגונים וולונטריים העוסקים בתחומים אלה". מתברר מתוך הדברים הללו כי גורמי שלטון ומימסד שונים חוברים בתהליך המיסחור של "מסכנות המצוקה": הפוליטיקאים, הביורוקרטים, אנשי האקדמיה וארגונים וולונטריים הסמוכים לשולחנם של הפוליטיקאים. רשת קשר של עוצמה שלטונית איתנה.

"תוכנית הפתרונות החדשנית", המבקשת "להגדיר את התופעות, להעריך את היקפן, להבין את גורמיהן ומאפייניהן", תובעת שלוש שנים של "טיפול" ב"בעיות החברתיות" שעליהן תובע המשרד אחריות והן: "התעללות והזנחת ילדים, ילדים עם הפרעות התנהגות ובעיות רגשיות, ילדים במשפחות במצוקה קשה ועמוקה, עבריינות נוער, נוער במצוקה ועזובה קשה, ילדים עדים

לאלימות בין הוריהם, ילדים החיים בעוני, ילדים שהוריהם מתמכרים לסמים, ילדי אלכוהוליסטים, ילדים עולים, ילדי גירושין, ילדי משפחות חד הוריות וילדי מובטלים". למעשה, כל ילדי מדינת ישראל יכולים, בצורה כזאת או אחרת, להיכלל באחת או יותר מקטגוריות המצוקה, המחייבות התערבות משרד העבודה והרווחה. ואמנם, כתבי התכנית רואים לנגד עיניהם את כל אוכלוסיית המדינה כאוכלוסייה "שלה". וכך נאמר: "מטרת התוכנית איננה רק להציע פריסת מענים מיידיים לכל אחת מן הבעיות, אלא להציג תפיסה כוללת וחדשנית למדיניות הרווחה בישראל בתחומים אלה, המבוססת על מתן 'סל שירותי רווחה' לכל פרט ומשפחה אשר סובלים מאלימות או נמצאים במצבי סיכון על פני צרכם".

נתון מרכזי, שבו עושה התכנית שימוש, מתייחס לקטגוריה של "ילדים ובני נוער בסיכון". הנתון הסנסציוני הופך מאוחר יותר לבסיס של קמפיין תקשורתי לתביעת משאבים. וכך נאמר "על פני נתונים שנאספו ממקורות שונים והערכות בעלי מקצוע מצויים כיום בישראל 331,000 ילדים ובני נוער בסיכון (כ-17% מכלל הילדים ובני הנוער) מתוכם 120,000 במצב של סיכון גבוה ומיידים ו-150,000 נשים מוכות על ידי בני זוגן" (בטבלאות עמ' 17 ו-67). לפי הדו"ח, למשל, בקטגוריה של "בעיות התנהגות" מצויים 150,000 קטינים: "הגדרת הבעייה: הפרעות רגשיות והתנהגותיות – מולדות או נרכשות – בקרב ילדים בגילאי 0-18 שאינן מאובחנות כמחלות נפש או פיגור ואשר מפריעות לתפקודו ולהתפתחותו התקינה של הילד בביתו ובקהילתו... האיפיונים: הפרעות רגשיות – פחדים, חרדות, דיכאונות, קשיים ביצירת קשרים בין-אישיים, קשיי הסתגלות למסגרות" (שם: 24). הבסיס לנתון המדהים הזה הוא "מקורות שונים והערכות בעלי מקצוע" ו"סקר מכון ברוקדייל" על באר שבע וחיפה ב-1994. הסטטיסטיקה הסנסציונית הזו פעלה היטב כחדשה מרעשה בעיתון. הכותרת הייתה: "331 אלף בני נוער בישראל חשופים לסכנה פיסית ונפשית". (מעריב 31.3.98). הכתבה (מאת ברוך מאירי ויהודה גולן) מצטטת נתונים רבים נוספים מתוך הדו"ח וכך הופכת את הנתונים הסנסציוניים לעובדה "מוכחת" עוד יותר, כלומר לאמת מוצקה, בחזקת כמה שחוזרים על האמירה יותר פעמים ומעל במות נחשבות יותר ומפי אנשים חשובים יותר, הרי שמדובר באמת מוחלטת יותר. ההמשך המתבקש הוא "הפיתרון" וכך אמנם בפירוש נכתב בעיתון במסגרת מובלטת: "הפיתרון: 'להקצות 180 מיליון שקל לנוער בסיכון'. מחברי התוכנית מציעים לתקן את חוק הביטוח הלאומי – על דעת הביטוח הלאומי – כך שייקבע כי המוסד יממן פעולות המיועדות לפיתוח שירותים לטובת ילדים בסיכון, כפי שהוא עושה היום עבור נכים, נכי עבודה וקשישים. במונחים של שנת 1997 מדובר בהקצאה של כ-180 מיליון שקל". ('פיתוח כוח אדם', שם: 92).

חוקי הכפייה של ביורוקרטיית הרווחה. מהי, למשל, משמעות הטיפול הייחודי והפתרונות החדשניים שמציעה מערכת הרווחה, עבור בעיות התנהגותיות של בני נוער? "לפתח מסגרות משותפות לפסיכיאטריה ולשירותי רווחה". הכלים לביצוע הם "כפיית טיפול וכפיית אשפוז באמצעות בימ"ש לנוער (חוק הנוער טיפול והשגחה - תיקון טיפול נפשי בקטינים, 1995), חוק

הנוער 1960 וחוק חינוך מיוחד 1995. משמעות האלימות של מנגנוני הרווחה המסתתרת מאחורי הרתוריקה של אלימות המטופלים נחשפת בהקשרים נוספים. למשל, בעקרון ההתערבות המוגדר בתוכנית כ"עיבוי מסגרות חוץ ביתיות המתייחסות לאבחנה דיפרנציאלית של מצבי סיכון והפרעות התנהגות" (שם: 25), בהגדרת הקטגוריה "נוער במצבי עזובה וסיכון חמורים" המתייחסת ל"נוער בגילאי 12-25 אשר מצויים בתהליכים של ניתוק מן הבית, בעלי קשיי הסתגלות ותפקוד במסגרת לימודים ו/או עבודה המצויים על סף היפלטות ממסגרות אלו או שנפלטו מהן והם חסרי מסגרת השתייכות חברתית" (שם: 26). לטיפול בקטגוריה זו מיועדים הכלים החקיקתיים הבאים: חוק העונשין – תיקון מס' 26 1989 (חוק פגיעות בקטינים וחסרי ישע), חוק הנוער שפיטה ענישה ודרכי טיפול 1971, חוק הנוער טיפול והשגחה 1960, חוק העונשין – תיקון מס' 22 1988 (עבירות מין), חוק לתיקון דיני עונשין – הפסקת הריון 1977, וכן כל התע'סים המפורטים בדו"ח הועדה לילד ונוער בסיכון" (שם: 27).

אלימות מדריכים במוסדות חסות לילדים. שימוש בכוח פיזי של הורים כלפי ילדיהם מוגדרת כאלימות וכסיכון לשלומם הפיזי והנפשי של הילדים. לעומת זאת, שימוש בכוח פיזי על ידי "מטפלים", "מדריכים" במוסדות המדינה, מוגדר כאמצעי לגיטימי למניעת פגיעה, הרס ואפילו כאקט מחנך, מרגיע ומשקם. במאמרו "אחיזה ככלי טיפולי במסגרות חינוכיות ופנימייתיות" בוחן אמתי מגד (2001: 91-69) את ה"ערך הטיפולי של טכניקת האחיזה (HOLDING) אצל ילדים, המציגים התנהגות קיצונית בלתי נשלטת, בפנימיות טיפוליות ובמוסדות של חינוך מיוחד". הוא מסביר: "הרציונל המוצג מבוסס על תיאוריית ה-ATTACHMENT, תיאורית יחסי האובייקט, טיפול משפחתי והדרכת הורים וכן על תיאוריות וממצאים הנוגעים לערכו של המגע. המטרה באחיזה, כפי שהיא מוצגת במאמר זה, אינה רק ריסון פיזי של הילד בעת ההתפרצות אלא גם יצירה של התקשרות בטוחה בין המדריך לחניך, עידוד להבעת רגשות, חיזוק השליטה העצמית, הגברת יכולת הבחירה ועוד. כמו-כן המאמר מציג את הסכנות האפשריות בשימוש מוטעה באחיזה, מטווה קווים לשימוש נכון בה, מדגיש את החשיבות שבהדרכה מתמשכת לצוותי עובדים". שלא במתכוון, חושף המאמר את העובדה שעובדים סוציאליים וחוקרי רווחה מודעים למשמעות הקשה של השימוש באלימות כלפי הקטינים שבאחריות עובדי המוסדות. הביקורת וההסתייגות מתבררים באמצעות דחיית גישות "קודמות" כמו "ריסון פיזי בהצבת גבול וכעונש" וציטוט אמירות כמו זו של לוטצקר (LUTZKER 1994) ה"מקווה לא לראות עוד לעולם את המחקר הזה" (על מחקר הבוחן טכניקה הנקראת "אחיזה בשני כיסאות" במאמרו של מגד, עמ' 71) וביקורת על הרציונל של "אחיזה לשם יצירת קירבה" על כך ש"אחיזה נוגעת שוב לשימוש בכוח, וכן לאפשרות של פגיעה במנגנוני ההגנה של הילד, מכיוון שהאחיזה אינה מתבצעת בקצב שהילד מתייב אלא בקצב שקובע המטפל" (שם: 74). ההתנהגות האלימה של הילד מוגדרת כ"התנהגות בלתי נשלטת". היא מוסברת על ידי בעיות באישיותו ו/או במשפחתו של הילד ("חסך במגע וחסך בסמכות") ללא קשר ליחסי הכוח הבלתי מאוזנים במשפחה ובמוסדות עוד יותר, בין ילדים למבוגרים. לפי הרציונל

האינטגרטיבי המוצע על ידי הכותב "אחיזה טיפולית אמורה לתת מענה למעגל ההתנהגויות הבעייתיות שנוצר, לעתים קרובות, באינטראקציה עם ילדים אלו. כל זאת, תוך סיפוק החסכים המשמעותיים במגע, בהכלה, בסמכות ובנוכחות" (שם: 79). מטרת האחיזה הטיפולית הן: "ביטחון קיומי" "שליטה עצמית" "עצמה", "קרבה ואמון", "חיבור עם רגשות" "בחירה". למקרא ה"כללים להבטחת אחיזה בטוחה ויעילה" (שם: 81-82) ותיאור ה"עמדה החשיבתית והרגשית של האוחז" (שם: 82-83) והתדריך המדוקדק למאפייני "עמדת המטפל" (שם: 85) מתבררת עצמת ההכחשה העצמית והשכנוע הפנימי שחייבים לגייס העובדים והחוקרים ברמה של בחינה עצמית ומודעות למעשיהם בקשר להפעלת כוח פיזי כלפי החוסים. ולבסוף, פירוט הסכנות "בשימוש באחיזה" (שם: 87) מחדד את הסתירה הערכית-מוסרית שאיתה מתמודדים העובדים בשטח והחוקרים, המציידים אותם בלגיטימציה האקדמית. למשל "אחיזה עלולה להשיג בדיוק את התוצאות הפוכות כאשר היא מתבצעת באופן לא נכון ולא אחראי. כשהאחיזה מתבצעת באופן כוחני או מעניש, היא עלולה להוות שחזור של החוויות הכואבות מעברו של הילד ולחזק אצלו דפוסים בעייתיים. כשהאחיזה מתבצעת כנקמה בילד, מתוך זעם של המדריך, או מתוך הצפה וחוסר שליטה, אין כל אפשרות שהוא יוכל להיות קשוב לצרכיו המשתנים של הילד ולהיענות להם" (שם: 87) וכך הופכת רשימה של 10 סוגי חששות ופחדים ש"כולם מביאים איתם לאחיזות" למסמך הודאה בדיסוננס הקוגניטיבי (בז'רגון המקצועי הטיפולי) או במונחים עממיים: להודות בשקר הפנימי איתו חיים המטפלים, בכל הרמות, כאשר הם נוהגים באלימות ומבקשים להאמין בכוונותיה הטובות והמועילות¹³.

ביקורת עצמית על מנגנוני הרווחה. עבודתה של מילי מאסס (1996: 415-429), שהיא חוקרת ומרצה בעבודה סוציאלית, מהווה דוגמה יוצאת דופן לדין המוסרי המתבקש מהפרקטיקה של עבודת פקידי הרווחה. היא מעלה לדין ציבורי את ההכרה בעוול שנעשה לקליינטים וחושפת את העובדה שמדובר במערכות כוח שבהן העובדים הסוציאליים פועלים בשם החזקים, בעזרת ערכיהם ואמונותיהם. היא טוענת, בעקבות ניומן (NEWMAN, 1994) ש:"מקורות הידע, העומדים לרשות המומחה, אינם מובחנים מן הנורמות והאמונות, העומדות בבסיס ההגדרה של טובת הילד שקבעה החברה המיוצגות ע"י בית-המשפט. אין ברשותנו מיומנויות המאפשרות לנו 'לעקוף' את תלותו של הילד במבוגר, וכך במקום להציע לבית-המשפט נקודת ראות נוספת הופך המומחה להיות שליחה של הערכאה השיפוטית" (שם: 425). בעקבות פרוסט ושטיין (FROST & STEIN, 1989) היא מסבירה: "מרבית ההורים, שאנו באים אליהם בתביעות בשם עקרון טובת הילד, נמנים עם שכבות מצוקה, והכרתם בערך עצמם מוגבלת ביותר. מצוקה איננה רק מחסור חומרי, היא גם השפלה ופגיעה בכבודו של האדם. הדרישה המופנית להורים אלה, לציית לדרישות שלנו ללא נסיון ממשי לשנות את תנאי חייהם מעמיד את ההורים, החיים בשולי החברה כקבצנים גם ביחס לילדיהם. כך אנו גורמים לפגיעה נוספת בכבוד הילדים. הרגשת פגיעה כזו מלווה, בוודאי, ילדים רבים המוצאים מן הבית, ומכשילה את הטיפול הניתן להם במשפחות אומנה ובמוסדות,

כאנשי מקצוע העוסקים באוכלוסיות השוליות חובתנו להישמר מכל משמר, שלא לשמש בידי החברה שוט המופנה כלפי אוכלוסיות אלה בשם עקרון טובת הילד". (שם:422). ועוד היא טוענת כי "ההתגדרות בידע ייחודי מקנה למומחה כוח רב, אך כאשר במקום בידע משתמש המומחה בנורמות ובאמונות, קיימת סכנה שהכוח הניתן לו ינוצל לרעה... השימוש בגלימת המומחה, כדי להעלות מיתוס ארכאי שנועד להשפיע על רגשות השופטים ובדרך זו להטות את החלטתם, איננה אלא ניצול הכוח, שניתן לנו בתוקף מומחיותנו, כדי לקדם את אמונותינו האישיות. בתחום האמונות האישיות אין לנו, המומחים, כל יתרון על פני כל אדם אחר בחברה, ולא בשל אמונותינו האישיות. אנחנו נקראים לחוות את דעתנו בבית-המשפט. שימוש כזה במעמדנו הוא מעילה בתפקיד, התארגנויות של הורים נגד תפקודם של עובדים סוציאליים בשאלת הפקעת זכויות הורים, להן אנו עדים היום צריכות לשמש לנו אות אזהרה" (שם:425-426). ולבסוף היא מצביעה בבירור על ייעודו האמיתי של העובד הסוציאלי, ככלי שרת (או שוט, כנ"ל) לפיקוח על החלשים: "עקרון טובת הילד מקבל את משמעותו מתהליכים חברתיים. העובדים הסוציאליים בונים את תפקידם, לשמור על טובת הילד, על-פי נורמות שנקבעות על-ידי קבוצות המרכז בחברה... מומחיותו של העובד הסוציאלי, הבנתו בהווה האנושית והקשר שלו עם קבוצות השוליים, משמשים כיום כלי שרת בידי החברה, כדי לפקח על שכבות נחשלות" (שם:426).

מאסס פותרת את הקונפליקט המוסרי בעזרת מרשמים: למשל, שעל העובדים הסוציאליים להיות מודעים למקומם ולמערך החברתי שבו הם פועלים, לפעול כמפשרים ולא כבוררים, לקדם יחס של כבוד להורים ולאמונותיהם, להתייחס באופן שווה ערך לאמונות ולנורמות של הורים, "ליצור תפנית בעמדתנו כלפי מוסדות החברה, להיות צנועים כשאנו באים לטעון בשם עקרון טובת הילד", ליזום פרויקטים של "עזרה להורים ושירותים שיעמדו לרשות הילדים וההורים". מאסס מייצגת ניסיון חריג לשנות את יחסי הכוח והשלכותיו האלימות. למרות זאת, העובדה שהיא נאחזת ב"מרשמים" ובדיון אידיאולוגי מרמזת על כך שבסופו של דבר גם היא, כמי שמשלבת פרקטיקה של עבודה סוציאלית מחקר והוראה, נאלצת לייצג במסקנותיה את המערכת ואנשיה למען שימורה ושימור האינטרסים שלהם.

הביקורת של מבקרת המדינה. ביקורת זהירה על עבודת פקידות הסעד ומנגנוני יישום של חוק הנוער וחוק האימוץ, התפרסמה בדו"ח השנתי של מבקר המדינה מ-1998 (מס' 48 עמ' 488-503). הדו"ח מצביע על שורה ארוכה של עבירות עובדי מערכת הרווחה ובתי המשפט על החוקים, על זלזול בהם ופגיעה יסודית בזכויות ה"מטופלים". כך נאמר שם: "בשניים מבין ארבעה בתי המשפט לענייני משפחה שנבדקו, לא נמסרו התסקירים של פקידי הסעד לחוק ס'ד לבעלי הדין, שהם בדרך כלל הורי הקטין. עוד נמצא, כי במקרים רבים אמנם הועמד התסקיר לרשות בעלי הדין, אך הוא הוגש סמוך מדי לדין, לעתים ביום הדין עצמו. עוד הועלה, כי בהליכים שיזם פקיד סעד לחוק הנוער בבית משפט לנוער, במטרה לכפות טיפול על הקטין, ובכלל זה הוצאתו ממשמורת הוריו, לא נמסר החלק של התסקיר ובו ההמלצות הטיפוליות למשיבים. בתסקירים

אחדים שהגישו פקידי סעד לבתי המשפט או לבתי הדין נמצאו אי-דיוקים, מהם מהותיים. פקידי הסעד גם לא תמיד פירוטו, בתסקירים ובתיקים שניהלו במחלקות לשרותים חברתיים ברשויות המקומיות (להלן – לשכות הרווחה), את דרך הכנת התסקיר, את ביקורי הבית, מועדי הפגישות וכיו"ב. תשעה תסקירים שבית המשפט לענייני משפחה הזמין ואשר התייחסו ל-9 מבין 57 תיקים שנבדקו, לא הוכנו כלל. ... סדרי הפיקוח והבקרה של פקידי הסעד הראשיים ושל פקידי הסעד המחוזיים על פקידי הסעד המקומיים אינם מספקים, ואין בהם כדי להבטיח שפקיד הסעד לא פגע בזכויותיהם של בעלי הדין". חוק הנוער הסמיך פקידי סעד לחוק הנוער, במצבים שאינם סובלים דיחוי, לכפות על קטין טיפול באמצעות צו חירום. הוצאת קטין מביתו באמצעות צו חירום לא תעלה על 7 ימים. לעניין זה נקבע בדו"ח: "כיוון שמצד אחד מדובר בסמכות רבת עוצמה, ומצד אחר נחוצה החלטה מהירה, נקבעו בתקנות ובהוראות התע"ס מנגנוני בקרה; לאחר מכן דרוש אישור בית המשפט. תקנות החוק והוראות משרד העבודה והרווחה (להלן – המשרד), שמטרתן לקיים מנגנון בקרה על הפעלת צווי החירום בידי פקידי הסעד המקומיים, אינן מיושמות באופן קפדני או אינן מיושמות כלל" (שם:488).

התגובות המובאות מטעם אנשי המשרד אליהם פנתה מבקרת המדינה הן שטחיות ובלתי מחייבות ומבקרת המדינה מקבלת אותן, כך נראה, כפשוטן וללא הסתייגות. מה שמלמד על כך שהעובדים מודעים לכוחם וליכולת שלהם לרצות את המבקרת ברמה של "מס שפתיים". מתברר, שהמבקרת מסתפקת בהסברים הדלים ומאפשרת את המשך הזלזול בבקורת גם כאשר זו חלקית ותלונית ההורים (והילדים) תופסות בה רק חלק מזערי¹⁴. ועוד, משרד המבקרת מזכיר את האפשרות לבקש "צו חיסוי" על התסקירים כ"דרך שבה רשאים פקידי הסעד לנקוט כדי למנוע חשיפת המסמכים בפני ההורים". זאת, במקום לבחון את שיטת החיסוי, כדרך נוספת המעצימה את כוחם ושליטתם של העובדים וכדרך שפותחת בפניהם את הפתח לפעול ללא מיצרים ולנקוט בכל האמצעים כדי להוציא ילדים מבתיהם. כלומר, הביקורת נשארה ברמת הנהלים וההליכים ונמנעה מלגעת בתשתית הכוח והאלימות הננקטים כלפי האזרחים, למעט בנושא הייצוג בו נאמרים דברים ברורים (שם:497): "לדעת מבקר המדינה קשה להפריד בין טובת ההורה (שאינו הקריטריון הקובע), מזה, לבין טובת הקטין, מזה. כרגיל טובת הילד היא לשהות בבית הוריו. אך אם הורה אינו מיוצג ואינו מקבל את התסקיר, יתכן שלא ידע להעלות טענות שהיו משנות את החלטת בית המשפט. כך שלא תינתן למען הקטין ההחלטה הנכונה ביותר והמבוססת ביותר".

הרתוריקה הפרופסיונלית-אידיאולוגית בבסיס הסמכויות של מנגנוני הרווחה. דובר כבר לעיל (עמ') על התשתית האידיאולוגית המשמשת את מערכת הרווחה והמערכות השותפות לה (בעיקר בתי המשפט והפרופסיות המאבחנות) בניהול הסחר בקטינים כמשאב חברתי-פוליטי. הוזכרה הרתוריקה של "טובת הקטין", "HOLDING", "קטינים בסיכון" ו"מסוגלות הורית", כחלק בלתי נפרד מהליכי הוצאת ילדים מהוריהם ומשיטות הטיפול בהם במוסדות המדינה. אעמוד פה עוד על השיח הפרופסיונלי הקשור ל"זכויות הקטין" ול"סינדרום הניכור ההורי".

הרתוריקה של "זכויות הקטין". הטענה המרכזית, בהמשך לדוגמאות השונות שהובאו במאמר, שהרתוריקה האידיאולוגית - פרופסיונלית משמשת בהחלטות ובמעשים של הפקידים באופן אינסטרומנטלי ומניפולטיבי, והיא נקבעת ומשתנה בהתאם ליעדים ולצרכים של פקידות הרווחה וללא קשר הכרחי ליישום מטרות חברתיות, הומניות וערכיות. כפי שהטענות של "מסוגלות הורית" ו"טובת הקטין", המעוגנות בחקיקה, משמשות להצדקת הוצאת ילדים מהוריהם, כך גם ביחס לחקיקה המבחינה ומפרידה בין ההורים לבין הקטינים ומנתקת את הקטין כישות משפטית עצמאית בעלת זכויות בנפרד מהוריו. חקיקה זו, באה, לכאורה, לקדם את זכויות ומעמד הילד, אך מופעלת פעמים רבות, כמו בהקשרים המוזכרים האחרים, כנגד הילד. שכן, כאשר הוריו אינם יכולים עוד לסייע לו, משום שאינם תופשים עוד מעמד מרכזי בדיון ביחס לגורלו, והם נתפשים כצד הפוגע בו, ניתן למעשה לקחתו, וכך לפגוע בו, בקלות רבה. גם כאשר הוא נפגע בהמשך, במשפחות אומנה ובמוסדות, אין לו מושיע. הוריו אינם שם וגם אינם צד בבתי המשפט והם זוכים להתעלמות מצד המשטרה, שהרי מעמדם נבנה במהלך הטיפול המשפטי-משטרה כצד פוגע ומזיק. זכויות ההורים הן, בדיונים ובתהליכים אלו, עניין שולי ובלתי נחשב. טענה זו מוצאת ביסוס בעבודתה של רות הלפרין-קדרי על "יחסי אם-עובר ושימוש בסמים על-ידי נשים הרות" (1997: 261-338). הלפרין-קדרי מחדדת ומקצינה מאד את השלכותיה של ההתפתחות שהביאה להקניית מעמד עצמאי לקטין, שהוא במקרה זה עובר, שטרם בא לעולם, בנפרד ממעמדה וזכויותיה של האם. למעשה, זכויותיו כבעל מעמד נפרד ועצמאי מאמו מאפשרות את הפגיעה באם, אשר זכויותיה על העובר נשללות בשל טענת הפגיעה בעובר. טענה זו עלולה לשמש את מערכות הטיפול עד אבסורד ב"הפעלת מה שכונה 'PREGNANCY POLICE', אשר תתערב בכל החלטה שהאשה עושה במהלך הריונה, אשר בדרך-כלל מתיחסת להתנהגות חוקית לכשעצמה (כמו צריכת אלכוהול או עישון סיגריות, שנזקיהם אף פחות שנויים במחלוקת מנזקי צריכת הסמים) אבל שיש בה כדי להשפיע לרעה על העובר" (שם:279). הלפרין-קדרי מצביעה על ההשלכות החמורות של "התיקון לחוק הנוער, (חוק הנוער [טיפול והשגחה] תש"ך 1960, ס'ח 52) במסגרת קבלת התיקון לחוק הרשות למלחמה בסמים, תשנ"ה - 1995, שבו נקבע מצב נזקקות נוסף, "סינדרום גמילה", לגבי נשים המצויות בשולי החברה, במעגל הסמים, ולעיתים אף במעגל הזנות. התיקון מאפשר "לראות בכל תינוק, הסובל מתסמונת גמילה, עם לידתו - קטין נזקק. בכך מאפשר התיקון לפעול להוצאת תינוקות כאלה מרשות אימהותיהם בקלות רבה עוד יותר מאשר בעבר" (שם:262). פיתוח "זוית העובר" הוביל, לטענתה, "ליצירת הקונספציה שזכתה בכינוי האומלל 'קונפליקט אם-עובר'" (שם:263).

על פי הלפרין-קדרי ננקטים צעדים "דרקוניים", כנגד נשים הרות הנוטלות סמים: "החברה עושה שימוש בנשים לצורך בלימת הנזקים שהחברה הכללית הביאה על עצמה, מאחר והנשים, ובמיוחד הנשים ההרות, נמצאות בעמדת הנשלטות הטובה ביותר. החברה מצאה כאן את האפשרות להטיל פיקוח דרך פונקציות ההולדה הנשיות שממילא נתונות לשליטתה במידה רבה" (שם:305).

הוספת עילת נזקקות לחוק [(סעיף 2(7)), משמעותה הרחבת השליטה וההתערבות של כוח הכפייה של בתי המשפט ואף יותר מכך, ניסיון לקצר את התהליך המשפטי, ולפיכך לעקוף גם את הדיון המשפטי. בשונה מהלפרין-קדרי, אני סבורה שההזדמנות להוציא ילדים מנשים במצב של חולשה היא העומדת מאחורי "משטרת ההריון" ולא פגיעה מכוונת בזכויות ההולדה של נשים. לא מפתיע, לפיכך, ש 50% מהתינוקות הנולדים עם תסמונת גמילה נמסרים בסופו של דבר לאימוץ (לפי ממצאי מחקרו של פרופ' אור-נוי, שם:316).

הלפרין קדרי טוענת כי הוצאת ילד מרשות האם יש בה ענישה, בהגבלת או שלילת אחת מזכויותיה הבסיסיות ביותר. בבדיקות הטוקסיקולוגיות של האם ושל היילוד ללא יידוע האם ובדיווח לרשויות הריוחה על ידי הגורמים הרפואיים המטפלים, נפגעות חירויות ההולדה וזכויות יסוד להורות ולגידול הילדים של האיש והאשה. למעשה, ניתן לקחת תינוקות לאימוץ מנשים בקרב קבוצות חלשות שונות ולא רק מנשים, שלכאורה, פגעו בעוברן. כך הדבר גם בלא קיומו של חוק מוסדר המכריז "בצורה קטגורית" על כל תינוק הנולד לנשים בקבוצות אלו כ"קטין נזקק". החקיקה ביחס לתינוקות של מכורות לסמים מצביעה לכל היותר על ההסכמה הציבורית הנרחבת ועל יסוד המובן מאליו הטמון בה, לראות בנגע הסמים ובכל הקשורים אליו "מוקצים" או פוגעים באשיות החברה, שמותר ואף רצוי, לפיכך, לקחת מהם את ילדיהם ("לטובת" הילדים). השימוש באמצעים האלימים של המדינה מופנים, כך מסתבר, אל הקבוצות ה"מסומנות" שהתגבשה לגביהם הסכמה קולקטיבית באשר לסטייה או "חוסר המסוגלות ההורית" שלהם, ולהוצאתם מחוץ לגדר. החקיקה היא, כנראה, המהלך הסופי בתהליך הגיבוש הזה. אני סבורה שלא האשמת האשה והענשתה הן לב הענין, אלו הם רק אמצעים. הצורך בתינוקות לאימוץ לשם העברתם להורים חשוכי ילדים מקבוצות חזקות יותר, הוא שעומד מאחורי הרתוריקה האידיאולוגית והפרופסיונלית, החקיקה ואמצעי הכפייה, כדי להשתלט על "פרי בטנה" של האשה. בדיון המסכם נוגעת הלפרין-קדרי, כמעט באקראי בתוך התייחסותה לסוגיית הפונדקאות, בפן המסחרי-כלכלי הכרוך בכושר ההולדה: "החשש הוא, בין השאר, מפני פיחות של מהות האימהות לרכיבים טכניים בסיסיים, והכנסת הגורם הכלכלי לתמונה המאיים אף במיסחורה המלא" (שם:336). אם כך, במשתמע חושפת סוגיית הפונדקאות אצל הלפרין-קדרי את היסוד הכלכלי-מסחרי מאחורי ההולדה, קרי מאחורי הביקוש לתינוקות וייצורם לצורך בעלי אמצעים, שהם חשוכי ילדים.

הרתוריקה של "סינדרום הניכור ההורי". סינדרום הניכור ההורי (PAS - Parental Alienation Syndrome) הוא תיאוריה מעוררת מחלוקת אשר צברה השפעה נרחבת על האופן שבו מנוהלים מאבקי משמורת על ילדים בארה"ב. תיאוריית ה-PAS מבוססת על ההנחה שאם ילד דוחה את אביו, הסיבה הסבירה ביותר לניכור שלו היא האם. הטיפול כולל הפרדת הילד מאמו והענשת שניהם עד שהילד ישתף פעולה עם הביקור. ריצ'רד גרדנר (1987; 1991), פרופסור לטיפול פסיכיאטרי קליני בילד באוניברסיטת קולומביה, הוא המייסד והמקדם הראשי של תיאוריה זו. מאז אמצע שנות ה-80, כאשר גרדנר פירסם לראשונה את התיאוריה שלו על ה-PAS, היא הפכה

במהירות לאמצעי הגנה מרכזי כנגד האשמות על התעללות מינית ופיזית, שהועלו במהלך סכסוכי משמורת על ילדים. אמצעי זה זכה להצלחה כה גדולה עד אשר חלק מבתי המשפט העניקו לגברים שטענו לניכור חזקה בלעדית על ילדיהם, אפילו כאשר האשמות על התעללות התקבלו כאמינות. לאחרונה החלו גברים להעלות האשמות של PAS נגד נשותיהם כאמצעי לקבלת משמורת בלעדית גם במקרים שבהם לא הועלו כל האשמות על התעללות. מספר נשים אפילו הפסידו משמורת על ילדיהן מפני שפסיכולוג טען שהן עלולות להפוך למנכרות בנקודה כלשהיא בעתיד.

התיאוריה של גרדנר זוכה לקיתונות של ביקורת הולכת וגוברת בארה"ב (למשל, DALLAM 1998; CONTE 1988; ואחרים¹⁵) באשר לחוסר האמינות המדעית שלה (למשל, MEARA 1999; BERLINER & CONTE, 1993) הנטייה שלו להאשים נשים בניכור ילדיהן כנגד אביהם והלגיטימציה שהוא מקנה לפדופיליה (למשל, WILSON 1997; DALAM 1999). למרות זאת, בישראל אומץ גרדנר בשנים האחרונות, וההסתמכות עליו, של משרד הרווחה ושל בתי המשפט, בעקבותיו, הולכת ומתרחבת. במסמך שהוציא השרות לרווחת הפרט והמשפחה במשרד העבודה והרווחה ועוסק ב"סינדרום הניכור ההורי – PAS" מובאים עיקרי תורתו של גרדנר והנחיות מעשיות לשימושם של עובדי המשרד. וכך מתואר ה"סינדרום": "זוהי הפרעה הקשורה במאבק משמורת. כוללת שני מרכיבים שחייבים שניהם להיות קיימים: 1. תכנות של הילד על ידי הורה אחד – שטיפת מוח, השנאה של ההורה השני. 2. תרומת הילד. PAS – כשהניכור לא מבוסס על בעייה מציאותית ואין טענות אמת משמעותיות. 90% מהמקרים הניכור הוא כלפי האב וההסתה מצד האם... 10. ככל שהניכור חמור יותר – כן קשה יותר להביא את הילד לשם, האם מחבלת בביקור, מתקשרת כדי "להזכיר" לילד את הניכור, מעבירה מסר שזקוק להגנתה גם מרחוק, או משתמשת באח גדול יותר כמתכנת מסייע. במקרים חמורים – בדרך כלל לא מצליחים לקיים ביקורים". ארבעה סעיפים מתארים במסמך את "האם המתכנתת והמסיתה". בהמשך לתיאורים אלו בא הפירוט של "המניעה", החושף את הכוח והאלימות המגויסים כנגד המנכרים, כאמור "90% מהם נשים! וכך מונחים העובדים לנהוג ב"מקרים בינוניים": "ככל שנמשך זמן רב יותר כן קשה יותר להתמודד. הגישה המשפטית חשובה... הגישה צריכה להיות סמכותית – גישה דיקטטורית ומאיימת... אם המשמורן לא מביא את הילדים – צריך לאיים עליו בהשלכות (קנסות, מעצר בית, מעצר)... אם האמא לא משתפת פעולה – גישה ישירה של המטפל לבית המשפט כדי להטיל סנקציות מיידיות... צריך שלבית המשפט יהי הכוח להעמיד גבולות לאם... אם תכנית זו לא מצליחה – תכנית אלטרנטיבית: הגבלת התקשרויות, הגבלת זמן, פיקוח ומעצר... " וכו'.

על רקע זה מתברר, פעם נוספת, שחשיבותן של הרתוריקה המדעית, לכאורה, והרתוריקה הפרופסיונלית, לכאורה, בהקשר של "זכויות הקטין" (בנפרד מאמו), ובהקשר של ה-PAS, היא כאמצעי לביסוס ולהצדקת השליטה של ארגוני ופקידי המדינה בקטינים כמשאב לצרכיהם. במקרה של "זכויות הקטין" הסמכויות לביטול המשמורת של ההורים הופך, כפי שכבר נטען, את הקטינים

למאגר תינוקות לאימוץ ולהשמה במוסדות המדינה. במקרה של ה-PAS האשמת האם בניכור הילדים משמשת, כך נראה, לשימור מערך הכוח המגדרי בחברה (כמשתמע מהציטוט של גרדנר במסמך של משרד הרווחה: "PAS החל להופיע בשנות ה-80 בעקבות התפתחות השוויוניות. כל עוד אמהות קבלו משמורת אוטומטית לא היה צורך לגרום לניכור בין הילד לאב...") וכחלק ממדיניות "רווחה" המבקשת לחסוך כספי ביטוח לאומי המשולמים לאמהות חד-הוריות, כדמי מזונות לילדים.

סיכום ודין

המאמר עסק באלימות של רשויות הרווחה ורשויות שלטון נוספות כלפי קטינים והוריהם בכל הקשור להליכי הוצאת קטינים מרשות וממשמורת ההורים ולטיפול בהם במסגרות "חוץ ביתיות", בחסות המדינה. טענתי שהליכים אלו כרוכים בשימוש סמוי וגלוי של הרשויות באמצעי כפייה, בעבירות על חוקים שונים, בפגיעה בזכויות אדם בסיסיות, בהפעלת איומים ואלימות פיזית כלפי הורים וקטינים המסרבים לציית להחלטות ההרחקה של הקטינים מביתם ובשימוש באישפוז כפוי במוסדות לחולי נפש¹⁶. כמו כן, במוסדות בהם מוחזקים קטינים נעשה שימוש רב באמצעים אלימים, כמו מכות, בידוד, איומים ובמניעת זכויות אדם בסיסיות, על ידי אנשי צוות במוסדות, כחלק משמירת השגרה והמשמעת בהם.

אני סבורה שהתנהגות אלימה של פקידים וארגונים, העושים שימוש בכוח הכפייה של המדינה נגד קטינים ונגד הוריהם קשורה למניעים אישיים, ארגוניים ופוליטיים. השימוש בשלל אמצעי כפייה, כדי להתגבר על התנגדות אזרחים ללקיחת ילדיהם מהם וכדי להחזיק בהם במוסדות, הוא יסוד חשוב בשימור המשאבים החברתיים לחליפין פוליטיים בישראל. כמדינה המתאפיינת בבירוקרטיה שלטונית גדולת מימדים ובמדיניות רווחה ריכוזית, יכולה ישראל להקנות לפקידי הרווחה שלה אמצעי כפייה לגיטימיים, כמו חוקים שהשלטון מייצר לפי צרכיהם, החלטות של בתי המשפט על פי המלצותיהם וגיוס המשטרה כדי לכפות את ההוצאה לפועל של החלטות אלו. רתוריקה פרופסיונלית ואידיאולוגית, לצד הליכים משפטיים, מספקת חלק נכבד בהצדקת ההתנהגות הכופה של סוכנויות המדינה בעיניינים של משמורת הורים על צאצאיהם. אמצעי כפייה משמשים את פקידי הרווחה גם במישור הבלתי פורמלי והנסתר. בין אלה, למשל, שימוש באיומים כלפי הורים והפעלת כוח פיזי אישי כנגד קטינים במוסדות.

הריכוזיות הרבה של המערכת הפוליטית בישראל מצמיחה מערכות של פיקוח הדוק התלויות הדדית זו בזו. מערכות אלו פועלות כדי למנוע ביקורת ציבורית על אופני השימוש בסמכויות מרחיקות הלכת המוקנות להן. מערכת הכוח הריכוזית מבוססת על שרשרת הירארכית של תלויות שבתוכה פרטים וקבוצות משתתפים בשליטה על משאבים. היא מבטיחה תיאום ושיתוף פעולה מרחיק לכת ונאמנות בקרב עובדיה בכל הרמות. במבנה זה משמשים קטינים כמשאב בתהליכי

יצירת תחומי שליטה וסמכות, שבאמצעותם ניתן לתגמל פקידים על נאמנותם ותמיכתם בשלטון. אני סבורה שהסמכות החוקית לקחת תינוקות לטובת אנשים חשוכי ילדים, ובעלי מעמד כלכלי חברתי מבוסס יותר, מבטיח מחויבות ממושכת ועמוקה של האחרונים לאלו שבעמדות הכוח¹⁷. מוסדות לילדים שהוצאו בכפייה ממשפחותיהם זוכים לתיקצוב נדיב והם משמשים כמקור לא אכזב של תעסוקה לפקידים זוטרים ומשרות ניהול ופיקוח, המתגמלות היטב, לפקידים בכירים יותר. שיטת התיקצוב של המוסדות המתבססת על מספר ה"ראשים" בהם, חושפת בעקיפין את העובדה שהילדים משמשים משאב בתהליך החליפין של קניית תמיכה בשלטון. כלומר, מסירת תינוקות לאימוץ והשמה של קטינים במסגרות של המדינה משחקות תפקיד משמעותי בביסוס התמיכה בשלטון¹⁸.

לקיחה של ילדים מהוריהם, השמתם במוסדות מדינה, והחזקתם שם לתקופות ארוכות ככל האפשר, כל אלה מצריכים את השימוש בכוח כפייה מאורגן של פקידי המדינה. מערכת זו זקוקה ל"שקט תעשייתי", היא מעוניינת לעבוד ללא הפרעה, מצד ההורים, התקשורת או גורם אחר. כוח כפייה חוקי משמש להשגת ה"שקט" עבור מערכת הרווחה והארגונים הפועלים בשיתוף פעולה איתה. כל ביקורת ציבורית, על אמצעי הכפייה בשימוש פקידי מדינה נגד הורים או ביחס להתנהגות אלימה של עובדים נגד חוסים במוסדות, עלולה לקעקע את השליטה המוחלטת והשגרתית.

"טובת הקטין" ו"הגנה על הקטין" הם מונחים מרכזיים במציאות זו, מפני שהרתוריקה האידיאולוגית שממנה הם נשאבים מקובלת באופן נרחב ומבוססת על הלגיטימציה הציבורית לשליטת פקידות הרווחה בתחום זה. אקסיומות של "טובת הקטין", המחוברות למונופול של עובדי הרווחה על "הטיפול" ב"קטינים בסיכון", מאפשרות להרחיק מעין הציבור את המתרחש ולהשתקת ביקורת. תלונות של ילדים על מה שבאמת קורה להם, מה שהם צריכים ומה שהם רוצים והתנגדותם למיסחור שלהם מוצגות כבלתי אמינות.

טענתי גם שהתנהגות אלימה צומחת ומתקיימת על בסיס שילוב ושיתוף פעולה בינארגוניים של מערכי כוח שלטוניים. בניגוד להנדלמן (1980), הסבור שהעברת האחריות, או "בריחה" ממנה, לגורמים אחרים (במקרה שמתגלה בעייה כתוצאה משיקול הדעת וההחלטות של הפקיד - העובד הסוציאלי) מלמדת על חולשת הפקיד, אני סבורה שיש בה ביטוי לעצמה הסמויה של המערכת השלטונית המאפשרת לפקיד לעשות מעשים שעל תוצאותיהם הוא אינו אחראי ואת מחיר כשלונם לא עליו לשלם. אני טוענת שכאן טמון יסוד האלימות, באפשרות לעשות מעשים ללא קבלת האחריות לתוצאותיהם, בלא לחשוש מהעונש בגינם ובאפשרות להיות פטורים מתשלום מחיר חברתי-כלכלי על פגיעה בבני-אדם.

הדוגמאות שהוצגו במאמר הצביעו על כך שמערכת הרווחה על כל מדרגיה פועלת כמערכת ביורוקרטית ריכוזית ומלוכדת, הנשענת על שיתוף פעולה כמעט אוטומטי של המערכות "המשיקות". נראה שבמפגש בין הפרט, האזרח, הקליינט, לבין פקידי השלטון, הוא עומד

מלכתחילה בפני מערך ביורוקרטי מסועף, שבו הכפייה הלגיטימית של המדינה מופעלת נגדו. יכולתו לעמוד מול מערך זה תלויה בסדקים שבו, ב"הפרדת רשויות". כלומר, שהקשר בין הרשויות אינו אוטומטי אלא מותיר מרווח משמעותי לשיקול דעת עצמאי ומחודש בכל אינסטנציה בתוך היחידה המערכתית, בתוך ובין המערכות השלטוניות האחרות. בהקשר של הוצאת קטינים מחזקת הוריהם הביטוי ל"סדקים" קשור לאפשרות הריאלית של הפעלת שיקול דעת והחלטות עצמאיים בכל מקרה ומקרה, ברמות השונות של מערך פקידי הסעד, מהלשכה המקומית ועד הלשכה המחוזית והיחידה הארצית, בין האינסטנציות השונות של בתי המשפט ובמעבר בין מערכת הרווחה למערכת המשפט.

המאמר מעלה, בעקיפין, את שאלת הבחירה האישית-מוסרית, הכרוכה במעורבות בתהליכי הוצאת קטינים ממשפחותיהם. אני משערת כי אנשים המעזים להתבטא או לפעול כנגד הכפייה והאלימות, במקרים של הוצאת קטינים מחזקת הוריהם ובמקרים של אלימות כלפי חוסים במוסדות, אינם שורדים בתוך המערכת¹⁹ וכי הנשואים בתוכה בהכרח פועלים כמצופה מהם, משלימים ומחזקים את מערך הכוח שבו הם משתתפים וממנו הם מפיקים יתרונות שונים. השערה זו מצריכה מחקר אתנוגרפי על אנשים בפרופסיות ובמערכות ביורוקרטיות שונות, הבוחן את הקשר בין זהותם ותפישת עולמם לבין התנהגותם בפועל כמומחים וכבעלי תפקידים בארגון. דוגמא לכיוון מחקר כזה משמש ספרה של אריאלה אזולאי (2000), חוקרת ומבקרת של התרבות החזותית, המביא שורה של שיחות שערכה המחברת עם מומחים ובעלי תפקידים בכירים בארגונים ממגוון תחומים. הספר מצביע על צמיחתה של הזדהות מוחלטת עם תחום המומחיות, תוך התעלמות מההשלכות המוסריות של המקצוע ומאחריות אישית. שיחתה עם רוני בראומן, אשר שימש כנשיא הסניף הצרפתי של האירגון 'רופאים ללא גבולות', על הסיוע ההומניטרי שהארגון הגיש באתיופיה ב-1985, מחזקת את כוון ההשערה שעליו אני מצביעה. הוא אומר לה כך: "אף אחד מאיתנו לא טרח לדבר עם הפליטים ולשאול אותם מדוע הם פליטים... התחקיר העלה שמדובר בפוליטיקה סטליניסטית של טרנספר... בזמן שכל העולם השתאה מהפלא האתיופי, נאלצו מאות אלפים לנטוש את מקום מגוריהם תחת לחץ הממשל האתיופי. הלחץ הזה כלל אלימות צבאית ישירה, הרס מסגדים, הרס כפרים, מיסוי מטורף על נשים, על הקציר, על כל דבר שזז, כדי להכריח אותם לעזוב. זה היה טירוף ביורוקרטי. הכל נעשה כדי לחנוק את האיכרות ולבנות אדם חדש. במפעל המטורף הזה של המשטר הטוטליטרי האתיופי, הארגונים ההומניטאריים שימשו כתמיכה וכמשען. הם תפקדו כמו מגנט וכמו מסך. כמו מגנט, מפני שהם משכו אליהם את האוכלוסיה המורעבת והקלו על הממשלה את הטרנספר." (שם: 62-63). עוד הוא מסביר לאזולאי: "מדובר בהרבה כסף, משרות, יוקרה ואינטרסים בקיום המנגנון עצמו" (שם: 65). בראומן פרש מנשיאות הארגון מפני שהבין את מילכוד ההתמקצעות והנאמנות לארגון ומסביר זאת למחברת במילים אלו: "אם הייתי ממשיך הייתי הופך לנשיא מקצועי" (שם: 60).

1 המאמר התפרסם בספר: "רודפי צדק, מחקרים בפשיעה ואכיפת חוק בישראל", בעריכת: לוי עדן, אראלה שדמי, ישראל קים, בהוצאת צ'ריקובר, 2004.

2 "הצעת תקציב לשנת הכספים 2000" העוסקת במשרד העבודה והרווחה מפרטת את מספר הילדים המסודרים במסגרות חוץ ביתיות לשנים 1999-2000. ממנה עולה כי מ-8,640 ילדים שסודרו במסגרות אלו ב-1990 עלה המספר עם השנים בהדרגה עד ל-10,132 ילדים בשנת 1999. מתוכם כ-1,500 ילדים במסגרת משפחות אומנה.

3 "חוק הנוער, טיפול והשגחה" מ-1960 מוסר את המונפול על הבטחת שלומו של הקטין לידי עובדי הרווחה וקובע: "היה פקיד סעד סבור שקטין הוא נזקק ושלמען הטיפול בו וההשגחה עליו יש צורך בהחלטת בית-המשפט, משום שאין הסכמת האחראי על הקטין, או שהוא מסכים אך אין הקטין מציית לו, רשאי הוא לפנות בבקשה אל בית-המשפט לנקוט באחת או באחדות מהדרכים לפי סעיף זה, ומשנכח בית-המשפט כי הקטין הוא נזקק, רשאי הוא... להוציא את הקטין ממשמורתו של האחראי עליו, אם ראה בית-המשפט שאין דרך אחרת להבטיח את הטיפול וההשגחה, ולמסור אותו למשמורתו של רשות סעד אשר תקבע את מקום חסותו או להורות על החזקתו במעון או במעון נעול כמשמעותם בחוק הנוער".

4 במאמרי "מי מריח ממדינת הרווחה" בכתב העת תיאוריה וביקורת 9, 1996, אני מציעה להבחין בין "מדינת הרווחה" לבין "ביורוקרטיית הרווחה" וטוענת שם כי מנגנוני הרווחה הביורוקרטיים משמשים בסופו של דבר ככלי בידי השלטון למנוע את מימוש המטרות המוצהרות של מדינת הרווחה, שעיקרן – פיזור המשאבים הציבוריים על בסיס שוויוני.

5 המושג HOLDING משמש את העובדים הסוציאליים והמדריכים בשגרת עבודתם במוסדות "לנוער במצוקה" והם נדרשים לעבור השתלמויות בנושא זה, אשר מקורו בספרות הבינלאומית. מפסיקתו של השופט מלמד, למשל, בעניין התלונה על ההתעללות בנער, משתמע כי ניתן להצדיק פגיעה פיזית בנערים חוסים במוסדות. הוא מפרש את שיטת ה-"HOLDING" כהיתר לאחוז בילד מתפרע מתחת לזרועותיו ולישיבה או לשכיבה עליו כדי למנוע ממנו לפגוע בעצמו ובאחרים מסביבו, למרות שלפעמים זה גורם לחבלות או לסימנים כחולים על גופו (מתוך גמר דין בבית המשפט לנוער בחיפה ביום 30.3.1997).

6 "סיפור" זה הובא לידיעתי בעקבות פניית מזכירת בית הספר, שבו למדה הנערה, אלי כדי שאפעל למניעת הרחקת הנערה מבית הספר. לדברי המזכירה לא היה מובן לה ולשאר אנשי הצוות מדוע מבקשת פקידת הסעד להוציא את הנערה מבית הספר. יתר על כן, בתקופה מאוחרת יותר, כאשר ידעה על התגייסותי לעזרת האם והנערה היא דיווחה לי על כך שפקידת הסעד הייתה בבית הספר והפיצה שם שמועות בדבר ההתנהגות ה"מופקרת" של הנערה ועל ההכרח להעבירה ל"צופיה".

7 דוגמא אקטואלית נוספת לטיעון זה משמשת כתבה שהתפרסמה במעריב (ביום 20.12.2001) ומתארת איך פקידות הסעד הוציאו מיולדת את תינוקה לאימוץ. האם אושפזה בעבר בב"ח פסיכיאטרי, על רקע אלימות כלפיה מצד בעלה הראשון. אישפוז זה שימש בהמשך להוצאת חמשת ילדיה ממנה. בעלה השני נפטר מגעמת נפש במהלך מאבק על החזרת הילדים.

8 בין אחת הדוגמאות שהוא מביא: זוג הורים עניים הסובלים מנכות, בעקבות שריפה ששרפה את שלושת ילדיהם. משרד הרווחה לקח מהם ארבעה ילדים שנולדו מאוחר יותר, בעקבות מאבקו של האב בדרישה לקבל סיוע בטיפול שניים ולפטור אותו מתשלום אגרת חינוך (פטור שהוא סבר שהגיע לו כנכה). כאשר הסתייע האב במאבקו בילדיו והשאירם בבית, כדי להפעיל לחץ על מחלקת הרווחה המקומית, נלקחו הילדים בתמיכת בית המשפט לפנימיות בחסות המדינה. סיפורם של הילדים במוסדות הוא סיפור של אומללות ותביעה לשוב הביתה לא פחות מסיפורם של ההורים.

9 מעניין לציין בהקשר זה את מאמרו של הזנפולד (ספטמבר 2000) על הבטים מוסריים בעבודת מחלקות לשירותים חברתיים עם נשים חד-הוריות. הוא קובע שם כי "למרות השינויים שמחלקות רווחה עברו, מספר מאפיינים מרכזיים נשארו אותו דבר, ומהם מהדהדות מספר תפישות מוסריות רחבות, דומיננטיות ויציבות למדי ביחס לעני הבריאי. אלו כוללות את ראיית העניים בסוטים ו"אחרים"... ואת שמירת הקוד המוסרי אודות ערכי משפחה, מיגדר ואתניות על ידי ביזוי העני. לא משנה איזה צורות ארגוניות מחלקות רווחה ממסדות במשך הזמן, ערכי מוסר אלו נותרו הנמחים שלהן." (שם: 348-349).

10 תפישה דומה באה לידי ביטוי בספרו של שיפמן. בפרק "טובת הילד" הוא אומר: "דומני שמוסכם על הכל כי חוק אימוץ ילדים איננו מכשיר לחלוקה מחדש של אוכלוסיית הילדים במדינה. אין אנו מוכנים להוציא ילדים מחוק הוריהם רק כיוון שמצבם הכלכלי או הרוחני לא שפר עליהם". באמירתו זו הוא נשען על משפטים ידועי שם כמו זלמן שניאור חשין ואהרון ברק (שם: 223, 226-227). אמירות דומות השמיעו בפסקי דין שונים השופט אלפרד ויתקון ונשיא בית המשפט העליון, מנחם אלון. מדברים אלו משתמע, בהכרח, שהחשש הכרוך בהוצאת תינוקות לאימוץ קשור ל"חלוקה מחדש", המתבססת על הסדר המעמדי בישראל.

11 ד"ח ועדת בהלול-מינקובסקי היתה הועדה הראשונה שהוקמה לחקירת "פרשת היעלמותם של ילדי תימן". היא פעלה בין השנים 1966-1967. הד"ח שערכה לא פורסם ומסקנותיה לא יושמו. ועדת שלגי, הועדה השנייה, הוקמה ב-1985 והיא סיימה את עבודתה רק בשנת 1994, בעקבות ארועי יהוד, שהובילו גם להקמת ועדת חקירה ממלכתית ביוני 1995, בראשות השופט יהודה כהן. הועדה האחרונה פעלה במשך כמעט שבע שנים ומסקנותיה פורסמו בנובמבר 2001. "סך כל הילדים שנעלמו על פי התלונות שהוגשו בשלוש הוועדות עד שנת 1997 הוא 1,083" (מתוך ספרה של שושי זייד "הילד איננו", עמ' 19). לפי פרסומי עמותת "משכן אוהלים" (מרץ 1994) בין השנים 1948-1956 נעלמו 4,500 ילדים.

12 ביקורת דומה מעלה גם קלמן ליבסקינד, בכתבה במקור ראשון, שכותרתה "ההורים ימשיכו לחכות" (מה-9.11.2001). בכותרת המשנה נאמר: "ועדת החקירה להיעלמות ילדי תימן קבעה את מסקנותיה עוד לפני שהחלה לחקור. מה שלא תאם את הנחות היסוד הוגדר כ'חריג'. משרד הרווחה הסתיר מסמכים, והוועדה לא התעקשה לעיין בהם. לא הוטל שום ספק במהימנות מסמכים שהציגה המדינה, אפילו כשלא היו להם אסמכתאות. את הורי הילדים שנעלמו, לעומת זאת, כינו חברי הוועדה 'עסקנים'. ועוד מצפים מהם להשלים עם מסקנות הוועדה".

13 במאמרי "אידיאולוגיה ומציאות בהוסטל לנערים" (1991) מתוארת אלימות מובנית במציאות הביורוקרטית של ההוסטל. האלימות קיימת שם בצורות מגוונות, בפועל וכהתרחשויות פוטנציאליות, בפגיעות פיזיות בין חוסים, בין חוסים למדריכים, בצריכת סמים, ובגניבות. המערכת מרופדת היטב באידיאולוגיה של טיפול וטובת החוסים, שיקום תפקוד חברתי, לימודי אישי, תעסוקתי, השתלבות חברתית, שהיא בפועל מערך ביורוקרטי המשולב להפליא ברשת של פיקוח ושליטה בנערים. היא מונעת מלכתחילה כל אפשרות של השגת המטרות הפורמליות אך משרתת היטב את המבוגרים הקשורים אליה, בכל הרמות: החל בעובדי המוסד ועד ראשי השירות במשרד הרווחה, מאנשי המינהל והשירותים וכלה בעובדים הטיפוליים.

14 דוגמא לקלות הראש שבה מתקבלת תגובת המשרד לביקורת ולהתעלמות מ"בעלי העניין" נמצאת בדיון בנושא ה"תסקירים" (שם:495). "מעין בתיקי לשכת רווחה א' ובפרוטוקולים של בית משפט השלום לנוער שנמצאו בתיקי לשכת הרווחה העולה, כי התסקיר, הכולל המלצות טיפוליות, אינו נמסר למשיבים לפני הדיון או במהלכו. יצוין, כי בכל התיקים שנבדקו היו כל המשיבים ללא ייצוג משפטי. בתשובה למשרד מבקר המדינה מסרה מנהלת לשכת רווחה א', כי פקידי הסעד לחוק הנוער אינם מוסרים את התסקיר למשיבים, אך נוהגים להיפגש אתם לפני הדיון המשפטי ולמסור להם את מלוא המידע שנכתב בתסקיר. מצב דומה נמצא בלשכת רווחה ב', בה נוהג פקיד הסעד לקרוא את התסקיר למשיבים בבית המשפט לפני תחילת הדיון. לדעת משרד מבקר המדינה אין די בהקראת התסקיר, שכן אין ההקראה תחליף למסירת תסקיר הכולל המלצות טיפוליות למשיבים, כדרישת החוק".

15 המקור לדיון בתיאוריית ה-PAS הוא באינטרנט. ניתן למצוא חומר רב באתרים של: PARENTAL ALIENATION SYNDROME (שתיים מהכתובות לפנייה הן:) jhppa@aol.com liz@gate.net. אני מודה לפרופ' סמדר לביא על כך שהיפנתה את תשומת ליבי לנושא ולביקורות המרובות המתפרסמות באינטרנט ביחס לתיאוריה של גרדנר.

16 סוגיית האשפוז והטיפול הכפוי במוסדות לחולי נפש דומה במידה רבה לסוגיית הוצאת קטינים מחזקת הוריהם, בכל הקשור לסמכויות מרחיקות הלכת המוקנות לארגוני ופקידי המדינה, לאלימות הלגיטימית הננקטת על ידם והשלכותיה. וכך, למשל, כותב חגי אביאל, מייסד העמותה הישראלית למאבק בתקיפה פסיכיאטרית: "תקיפה פסיכיאטרית שיכת למכלול שלילת זכויות האזרח המבוצע בידי מדינה כנגד קבוצה מאזרחיה שלה, לאחר שהוגדרו כקבוצה נפרדת... בתקיפה פסיכיאטרית המדינה כולאת, בבתי חולים לחולי נפש, אנשים חפים מפשע, כופה עליהם טיפול תרופתי מטביעה בהם תוויות פסיכיאטריות, וכתוצאה מכך מפלה אותם לרעה במוסדותיה השונים... הנזקים הגופניים, הנפשיים והכלכליים הנגרמים לנפגע תקיפה פסיכיאטרית הם קשים ומרים: שלילת החרות של אדם חף מפשע; הטיפול התרופתי הכפוי הפוגע באדם באופן בלתי הפיך; הטלת משא הבושה הכרוך באשפוז כפוי בבי"ח לחולי נפש והמונע מהכלוא לצאת נגד העוול הנעשה לו..." וכו'.

17 מבדיקה שטחית שערכתי מצאתי כי מספר לא מבוטל של פוליטיקאים בכירים הם הורים מאמצים. הקשר בין השתקת הביקורת בתקשורת לבין ריבוי פוליטיקאים בעמדות כוח שהם הורים מאמצים התברר לי, למשל, כאשר ביקשתי מאלישע שפיגלמן בשנת 1992, שיחשוף בתכניתו "כלבוטק" פרשה של הוצאת תינוק מרשות הוריו לאימוץ, על רקע טענות מחלקת הרווחה שהוא ב"סיכון", משום שאמו "מפגרת". בפועל היה מדובר בעולה מגרוזיה, עניה שלא דיברה עברית וכיוב'. שפיגלמן הפנה אותי אז לדני לוינשטיין אשר, לדבריו, הכין, באותה תקופה, כתבה על הנושא. כתבה זו, כך הסביר לי, הוכנה על ידי לוינשטיין שלוש שנים קודם לכן אך שידורה נאסר על ידי שר החינוך, יצחק נבון, שהיה אחראי גם על הטלויזיה והוא כידוע אב מאמץ. לוינשטיין סיפר שהייתה פנייה של לימור ליבנת (פעילת ליכוד בכירה באותם ימים), כנציגת ארגון הורים מאמצים, שתבעה לא לשדר את התכנית מפני שהילדים המאומצים שומעים מהוריהם המאמצים על כך שהוריהם הביולוגיים לא רצו אותם וקעת הם עלולים לשמוע כי "הם נלקחו בכפייה ובניגוד לרצון הוריהם" והדבר עלול לגרום להם נזק רב. דברים מסוג זה אינם נחשפים, כמובן, לידיעת הציבור הרחב וסיפור זה, אם הוא נכון, עשוי לשמש דוגמא למקרים אחרים שבהם בעלי השפעה פועלים מאחורי הקלעים כדי למנוע את הדיון הציבורי הגלוי והאמיתי ואת מערכי הכוח החבויים בסוגיית אימוץ ילדים. כתבתו של לוינשטיין לא שודרה ב-1992.

18 במאמרי "מי מרויח ממדינת הרווחה" (תיאוריה וביקורת מחורף 1996) אני מרחיבה טיעון זה, ובין השאר כותבת כי "מערכת העבודה הסוציאלית היא אמצעי חשוב של המדנה להתערבות במשפחות ולהשגת שליטה בילדים, בנשים ובחלשים. שליטה זו מחזקת את הסדר החברתי הקיים ומאפשרת להיטיב עם קבוצות תמיכה של השלטון, ממעמד הביניים בעיקרן".

19 שיחות שקיימתי עם מדריכים שעבדו תקופות קצרות במוסדות חסות לנוער ופרשו מפני שלא השלימו עם המתרחש בהם אך חשו שאין לאל ידם לשנות את המצב, מחזקות בי השערה זו. יחד עם זאת, יש מקום למחקר מעמיק בנושא. בהקשר זה יש אולי גם מקום להזכיר את "חסידי אומות העולם", שהם דוגמא לבחירה האישית המוסרית במציאות של אלימות מאורגנת של מוסדות המדינה כלפי היהודים וקבוצות נרדפות נוספות בתקופת השואה. מכל מקום, אנשים טובים אלו פעלו מחוץ למסגרת הביורוקרטית ולא בתוכה. גם התגובה הקשה של איגוד הפסיכיאטרים כנגד התבטאויותיה והחלטותיה העקביות של סביונה רוטלוי בנושא הפגיעה בזכויות האדם במוסדות הפסיכיאטריים, שהובאה במאמר, מחזקת את הטענה שפעילות עקבית מוסרית היא יוצאת דופן וכמעט בלתי אפשרית בתוך מערכות השלטון העוסקות בהוצאת קטינים (או פרטים חלשים אחרים) מבתם והשמתם (או אישפוזם) בכפייה במוסדות.

רשימת מקורות

אזולאי, א. 2000. **איך זה נראה לך? 25 שיחות, 44 תצלומים**. תל אביב: בבל.

באומן, ז. 1996. "מודרניות ושואה: על הרציונליות האינסטרומנטלית של מנגנון ההשמדה" **תיאוריה וביקורת**, 9/חורף.

ברקאי, מ. 1995. **המשמעות של "מסוגלות הורים" ו"טובת הילד" כפי שמשקפת בפסקי-דין של בית-המשפט העליון הדנים באימוץ קטינים**. עבודת מוסמך, בית הספר לעבודה סוציאלית, ירושלים: האוניברסיטה העברית.

הלפרין-קדרי, ר. 1997. "יחסי אם-עובר ושימוש בסמים על-ידי נשים הרות" **פילימ** 1, אוקטובר, 338-261.

הרצוג, א. 1991. "אידיאולוגיה ומציאות בהוסטל לנערים" **חברה ורווחה**, כרך י'א/2. 196-213.

1996. "מי מרויח ממדינת הרווחה?" **תיאוריה וביקורת**, 9/חורף. 81-102.

זייד, ש. 2001. **הילד איננו, פרשת ילדי תימן**. ירושלים: גפן.

לוי, א. 1996. **עדות חסויה**. תל אביב: ספרי חמד.

מאסס, מ. 1991. אימוץ בכבלי המיתוס האדיפלי. **שיחות**, ה' 2: 108-104.

1996. "טובת הילד" – על הבחירה הערכית ותפקיד המומחים". **חברה ורווחה**, טו/4. עמ' 415-429.

מגד, א. 2001. "אחיזה ככלי טיפולי במסגרות חינוכיות ופנימייתיות". **חברה ורווחה** כ'א/1, מרץ, עמ' 69-91.

מרקס, ע. 1999. "האם ניתן להפחית את האלימות?" בהרצאה בכנס **הסוציולוגי הבינלאומי בתל אביב** (במסגרת מושב על הנושא: ביורוקרטיה ואלימות).

מבקר המדינה. 1998. **הדו"ח השנתי**. ירושלים. מס' 48: 488-503.

משרד העבודה והרווחה. 1997 (תשנ"ח). **תוכנית אב לאומית לנושא ילדים ונוער בסיכון ואלימות במשפחה**. ירושלים. פברואר.